

פַּחַד

Wie of wat is יִצְחָק?

Een unieke aanduiding voor God uit Genesis 31:42 en 31:53

יִצְחָק

Gideon Slingerland

Wie of wat is פֶּחַד יִצְחָק?

Een unieke aanduiding voor God uit Genesis 31:42 en 31:53

Masterscriptie

Protestants Theologische Universiteit

Vakgebied: Sources

Begeleider: Dr. Paul Sanders

Beoordelaar: Prof. dr. Lieve Teugels

Gideon Slingerland

16-08-2025

Voorwoord

Met plezier heb ik gewerkt aan deze scriptie over קִדְּשׁ דָּת. Ik ben veel te weten gekomen over Genesis en de rijke traditie van interpretaties die door de eeuwen heen rond deze uitdrukking zijn ontstaan.

Ik ben mijn scriptiebegeleider dankbaar voor zijn hulp en goede begeleiding. Hij heeft mij wegwijs gemaakt in verschillende Semitische talen en mij steeds weer op het juiste spoor gezet wanneer ik dreigde te verdwalen. Zonder zijn kennis en kunde had dit onderzoek niet tot stand kunnen komen.

Ook wil ik mijn vrouw bedanken. Terwijl ik bleef uitstellen en pas aan het eind in de hoogste versnelling ging schrijven, heeft zij hard gewerkt om ruimte te maken zodat ik deze scriptie kon afronden. Zonder haar inzet en geduld was dit niet gelukt.

Het traject was intensief, soms meer werk dan ik vooraf had gedacht, maar uiteindelijk ook bijzonder leerzaam. Ik hoop dat dit onderzoek een bescheiden bijdrage mag leveren aan het gesprek over de betekenis van קִדְּשׁ דָּת.

Inhoudsopgave

Voorwoord.....	3
Inhoudsopgave	4
Afkortingen.....	7
Inleiding.....	8
Probleemstelling.....	8
Onderzoeksvraag	8
Hoofdstukindeling	8
Doelstelling en relevantie	9
Methodologie	9
Exegese	10
Receptiegeschiedenis	10
Semantisch onderzoek	10
Narratieve analyse.....	11
1 Context van קִדְּשׁ הַבְּרִית.....	12
1.1 Vertaling	12
1.2 Tekstkritiek	12
1.2.1 Genesis 31:42	12
1.2.2 Genesis 31:53	13
1.3 Redactiekritiek	13
1.4 Vertaalverklaring.....	13
2 Interpretaties door de eeuwen heen	15
2.1 Oude vertalingen.....	15
2.1.1 Septuagint.....	15
2.1.2 Samaritaanse Pentateuch	16
2.1.3 Pesjitta	16
2.1.4 Targumim.....	16
2.1.5 Vulgaat	17
2.1.6 Samaritaanse Targum	18
2.1.7 Conclusie.....	18
2.2 Vroeg-joodse en Rabbijns-joodse interpretaties	18
2.2.1 Oudheid	18
2.2.2 Vroeg-Rabbijnse periode ca. 5 ^e -10 ^e eeuw	19
2.2.3 Middeleeuwse periode ca. 11 ^e -15 ^e eeuw.....	20
2.2.4 Conclusies	22

2.3	Moderne interpretaties van פֶּחַד יִצְחָק	22
2.3.1	Interpretaties 1900 tot 1950.....	22
2.3.2	Interpretaties 1950 tot 1975.....	23
2.3.3	Interpretaties 1975 tot 2000.....	25
2.3.4	Interpretaties 2000 tot heden	28
2.3.5	Conclusie.....	29
2.4	Bijbelvertalingen na 1500	30
2.4.1	Vrees van Isaak	31
2.4.2	God van Isaak.....	31
2.4.3	Verwant van Isaak.....	31
2.4.4	Conclusie.....	31
2.5	Conclusie	32
3	Semantisch Onderzoek	33
3.1	Etymologie	33
3.1.1	פֶּחַד I	33
3.1.2	פֶּחַד II	33
3.1.3	פֶּחַד III, V en VI	35
3.1.4	Conclusie.....	35
3.2	Is פֶּחַד I ‘angst’ of ‘ontzag’ in de Hebreeuwse Bijbel?	36
3.2.1	Zelfstandig naamwoord פֶּחַד	36
3.2.2	Werkwoord פָּחַד	37
3.2.3	Zelfstandig naamwoord יִרְאָה	38
3.2.4	Status constructus-verbindingen	38
3.3	Conclusie	39
4	Narratief onderzoek.....	41
4.1	Omgang God en Isaak	41
4.1.1	Isaak als bijfiguur	41
4.1.2	Overzicht door Bijbelverhaal	41
4.1.3	‘Angst’ van Isaak, negatieve vrees	42
4.1.4	‘Ontzag’ van Isaak, positieve vrees.....	43
4.2	Anderen die vrezen voor God	44
4.2.1	Abimelech.....	44
4.2.2	Laban	44
4.2.3	Conclusie.....	44
4.3	De heup in de aartsvaderverhalen.....	45
4.3.1	Eed zweren.....	45

4.3.2	Jakob wordt bij de heup aangerakt.....	46
4.3.3	Nakomelingen	46
4.3.4	Conclusie.....	47
4.4	Conclusie	47
5	Conclusie	48
5.1	Conclusie	48
5.2	Onbeantwoorde vragen	49
	Bibliografie.....	50
	Bijlage	56
	Bijlage 1: Tabel met vertalingen vanaf 1500.....	56

Afkortingen

BDB = Briggs, C.A., F. Brown, S.R. Driver. *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament with an Appendix Containing the Biblical Aramaic*. Oxford: Clarendon Press, 1906.

DCH = Clines, D.J.A. *Dictionary of Classical Hebrew*. vol 6. Sheffield: Sheffield Phoenix Press, 2007.

GB = Gesenius, W., F. Buhl. *Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*. 17e editie. Leipzig: Vogel, 1915.

Ges¹⁸ = H Gesenius, W., U. Rüterswörden, R.D. Meyer, H. Donner. *Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*. 18e editie vol 4. Berlin: Springer, 2007.

HALOT = Koehler, L., W. Baumgartner, J.J. Stamm. *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, Study Edition vol. II. vert. red. M.E.J. Richardson. Leiden: Brill, 2001.

KBL = Koehler, L., W. Baumgartner. *Lexicon in Veteris Testamenti Libros*. Leiden: Brill, 1953.

Inleiding

Probleemstelling

God wordt in de Hebreeuwse Bijbel op heel verschillende manieren aangeduid. Bekende vormen zijn de eigennaam יהוה 'JHWH' en het woord אֱלֹהִים 'God'. Daarnaast zijn er relationele omschrijvingen te vinden zoals יְהוָה אֱלֹהֵינוּ 'de God van Abraham, Isaak en Jakob'¹ of יְהוָה אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל 'de God van Israël'². Deze onderstrepen Gods verbondenheid met specifieke personen of een volk. Soms wordt er ook gebruikgemaakt van meer poëtische of beeldende aanduidingen zoals אֲבִיר יַעֲקֹב 'de Machtige van Jakob'³ of אֲבֵן יִשְׂרָאֵל 'de Rots van Israël'.⁴ Deze laten iets zien van Gods standvastigheid en trouw.

Tegen deze achtergrond van aanduidingen voor God valt een bijzondere en zeldzame aanduiding op. Een bijzondere en raadselachtige uitdrukking die slechts twee keer voorkomt in de Hebreeuwse Bijbel: פֶּחַד יִצְחָק. In Genesis 31:42 en 31:53⁵ wordt God zo aangeduid als de פֶּחַד van Isaak of de פֶּחַד van zijn vader (Jakobs vader) Isaak. Het woord פֶּחַד betekent meestal 'vrees' of 'angst', maar komt nergens anders in de Hebreeuwse Bijbel voor als aanduiding van God. Dat maakt de vertaling en interpretatie van deze uitdrukking ingewikkeld. Deze aanduiding voor God roept ook veel verschillende vragen op: wat betekent het als God hier inderdaad 'de Vrees van Isaak' wordt genoemd? Hoe kan פֶּחַד hier nog meer geïnterpreteerd worden? En hoe verhouden de verschillende interpretaties zich tot elkaar? Waarom zou deze specifieke term juist met Isaak verbonden worden? Kunnen de aartsvaderverhalen helpen om deze verbinding uit te leggen?

Onderzoeksvraag

In dit onderzoek zal worden stilgestaan bij de vraag: *Hoe moet de aanduiding פֶּחַד יִצְחָק in Genesis 31:42 en 31:53 worden geïnterpreteerd op basis van: (1) de receptiegeschiedenis van פֶּחַד יִצְחָק door de eeuwen heen, (2) een semantisch onderzoek naar פֶּחַד en (3) een narratieve analyse van de aartsvaderverhalen die een verklaring kunnen bieden voor de aanduiding פֶּחַד יִצְחָק?*

Deze vraag valt uiteen in drie deelvragen die ieder in een eigen hoofdstuk besproken zullen worden:

1. Hoe is פֶּחַד יִצְחָק geïnterpreteerd in oude vertalingen, Rabbinen-Joodse bronnen, moderne exegese van na 1900 en vertalingen van na 1500?
2. Welke semantische aspecten van פֶּחַד zijn relevant voor de interpretatie van פֶּחַד יִצְחָק in Genesis 31:42 en 31:53?
3. Welke aartsvaderverhalen kunnen een verklaring bieden voor het gebruik van פֶּחַד יִצְחָק in Genesis 31:42 en 31:53?

Hoofdstukindeling

Voorafgaand aan de drie deelvragen biedt hoofdstuk 1 een korte exegetische verkenning van Genesis 31:42 en 31:53. Op deze manier ontstaat er een helder beeld van de context waarin פֶּחַד יִצְחָק gebruikt

¹ Exodus 3:16; 1 Koningen 18:36 en 2 Kronieken 30:6 (in beide 'de God van Abraham, Isaak en Israël').

² Bv. Exodus 5:1; 24:10; 32:27; 34:23; etc.

³ Genesis 49:24; Jesaja 1:24 (hier 'de Machtige van Israël' genoemd); Jesaja 49:26; Jesaja 60:16.

⁴ Genesis 49:24; 2 Samuel 23:3; Jesaja 30:29.

⁵ פֶּחַד אֲבִיו in 31:53

wordt. Hoofdstuk 2 geeft een overzicht van de receptiegeschiedenis van קִנְיָהּ דָּנָה door de eeuwen heen. Hierin worden oude vertalingen, Rabbinen-Joodse bronnen, moderne exegese van na 1900 en vertalingen van na 1500 als bronnen gebruikt. Hoofdstuk 3 richt zich op de semantiek van het woord דָּנָה in de Hebreeuwse Bijbel, met aandacht voor zowel het zelfstandig naamwoord als het verwante werkwoord דָּנָה. Hoofdstuk 4 onderzoekt hoe de aartsvaderverhalen een verklaring kunnen bieden voor het gebruik van קִנְיָהּ דָּנָה in Genesis 31:42 en 31:53. In het afsluitende hoofdstuk 5 wordt een beargumenteerde conclusie getrokken over de interpretatie van קִנְיָהּ דָּנָה. Daarbij is er ook aandacht voor mogelijke vervolgonderzoek.

Doelstelling en relevantie

De aanduiding קִנְיָהּ דָּנָה komt slechts twee keer voor in de Hebreeuwse Bijbel, beide keren in Genesis 31. Moderne vertalingen kiezen vaak voor een vertaling die te maken heeft met 'vrees' of 'ontzag'. Dat lijkt logisch, omdat דָּנָה buiten Genesis meestal wordt vertaald als 'vrees' of 'angst'. Toch roept deze keuze vragen op, zoals hierboven beschreven. Naast deze vertaling zijn er ook andere interpretaties voorgesteld. Sommigen zien דָּנָה als een beeldende aanduiding voor God, vergelijkbaar met 'de Machtige van Jakob'. Anderen denken aan een oude godsnaam, of aan een verwijzing naar Isaak als godheid. Ook is er een tweede betekenis: in Job 40:17 verwijst דָּנָה naar een lichaamsdeel, waarschijnlijk de 'dij' of 'heup'. Daarmee ontstaat een verband met eed-rituelen of met nageslacht. De veelheid aan opvattingen maakt duidelijk dat קִנְיָהּ דָּנָה een raadselachtige uitdrukking is. Dit onderzoek wil daarin helderheid scheppen. Het combineert drie benaderingen: een studie van de receptiegeschiedenis van קִנְיָהּ דָּנָה in joodse en christelijke tradities, een semantisch onderzoek naar het woord דָּנָה en een narratieve analyse van de aartsvaderverhalen. Zo wil deze scriptie bijdragen aan een beter begrip van deze unieke aanduiding voor God.

De relevantie van dit onderzoek ligt op meerdere niveaus. Binnen de academische theologie draagt het bij aan de exegese van Genesis 31 en aan bredere discussies over Godsbenamingen en godsbeelden in de Hebreeuwse Bijbel. De gekozen combinatie van receptiehistorische, semantische en narratieve methodes biedt daarbij niet alleen inhoudelijke verdieping, maar ook een voorbeeld van hoe verschillende benaderingen elkaar kunnen aanvullen.

In kerkelijke context kan deze studie helpen om ruimte te scheppen voor het gesprek over onbekende of moeilijk te duiden aanduidingen van God. Het biedt handvatten voor het omgaan met godsbeelden die zich mogelijk niet laten inpassen in vertrouwde theologische categorieën als liefde of rechtvaardigheid. Juist de ongebruikelijke formulering קִנְיָהּ דָּנָה nodigt uit tot bezinning op de verschillende godsbeelden in de Bijbel.

Voor de bredere samenleving is dit onderzoek ook relevant, omdat het laat zien hoe een aanduiding voor God in de loop van de tijd verschillend is geïnterpreteerd. Verschillende tijden en contexten hebben invloed gehad op de manier waarop קִנְיָהּ דָּנָה werd verstaan. Steeds wordt deze aanduiding geïdentificeerd binnen de culturele en religieuze kaders van het moment, en dat roept de vraag op welke invloed de samenleving nu heeft op de interpretatie van deze Godsaanduiding.

Methodologie

In dit onderzoek worden verschillende methodes gebruikt om de betekenis van קִנְיָהּ דָּנָה te onderzoeken. Deze verschillende methodes werpen allemaal weer een eigen licht op deze unieke aanduiding voor God. Als basis wordt er een exegetisch onderzoek gedaan naar Genesis 31:42 en 31:53.

Het receptiehistorisch onderzoek kijkt naar de interpretatie van קִנְיָהּ דָּנָה door de tijd heen. Daarop volgt het semantische onderzoek dat gaat over één term en afsluitend een narratieve analyse die zich richt op het grotere verhaal. Deze drie methodes krijgen ieder afzonderlijk een eigen hoofdstuk in de scriptie.

Exegese

In het korte exegetische hoofdstuk wordt stilgestaan bij de vertaling en context van Genesis 31:42 en 31:53. Hierbij worden de tekstkritiek en ingewikkelde vertaalkwesties aangewezen en besproken. Dit hoofdstuk biedt de basis voor de rest van het onderzoek.

Receptiegeschiedenis

Voor de eerste deelvraag worden oude en nieuwe interpretaties voor קִנְיָהּ דָּנָה onderzocht en met elkaar in gesprek gebracht. Hiervoor worden allereerst verschillende oude vertalingen van de Hebreeuwse Bijbel bestudeerd wat betreft Genesis 31:42 en 31:53. Er wordt hierbij bekeken met welke woorden קִנְיָהּ דָּנָה vertaald wordt en hoe deze vertaling zich verhoudt tot hoe דָּנָה in de rest van de Hebreeuwse Bijbel wordt vertaald. Dit laat zien of er onderscheid gemaakt wordt tussen דָּנָה in Genesis en de rest van de Hebreeuwse Bijbel (§2.1). Daarnaast zijn Rabbijns-Joodse bronnen onderzocht. Voor het vinden van deze bronnen is in de basis gebruikgemaakt van joodse commentaren op Genesis,⁶ *A Scripture Index to Rabbinic Literature*⁷ en sefaria.org. In het boek van Caleb Friedeman zijn alle teksten onderzocht die bij Genesis 31:42 en 31:53 vermeld staan. Op sefaria.org is gezocht op ‘fear of Isaac’ en zijn de teksten uitgekozen die stammen van voor 1500 (§2.2). De moderne boeken, artikelen, woordenboeken en commentaren worden chronologisch besproken om zo de lijnen door de tijd duidelijk in beeld te krijgen. Franse en Duitse teksten zijn hierbij gelezen met ondersteuning van onlinevertaalhulpmiddelen (§2.3). Voor het onderzoek naar moderne vertalingen wordt gebruikgemaakt van verschillende websites die Bijbelvertalingen aanbieden. Hierbij worden veel Nederlandse en Engelse vertalingen gebruikt omdat deze voor mij het best te interpreteren zijn. Ook andere, voornamelijk westerse, vertalingen zijn onderzocht (§2.4).

Semantisch onderzoek

Voor de tweede deelvraag wordt een semantisch onderzoek uit naar דָּנָה uitgevoerd. Door de jaren heen zijn er verschillende methodes gebruikt voor woordonderzoek. In dit onderzoek wordt voortgebouwd op het structuralistische idee waarin de betekenis van woorden te vinden is in de relatie tot de context. Dit idee is de Bijbelse semantiek binnengebracht door James Barr. In zijn invloedrijke boek *The Semantics of Biblical Language* heeft hij onder andere kritiek op theologische woordenboeken die ervan uitgaan dat woorden staan voor theologische concepten.⁸ De betekenis van een woord zit dus niet in het woord zelf, maar in het gebruik. Daarom moet er ook naar het gebruik en

⁶ Nahmanides, *Commentary on the Torah : Genesis*, Vert. C.B. Chavel (New York: Shilo, 1971), 388-389; M. Zlotowitz, N. Scherman, *Bereishis = Genesis : A New Translation with a Commentary Anthologized from Talmudic, Midrashic and Rabbinic Sources*, vol. 4, Vayitzei, Vayishlach (New York: Mesorah, 1979), 1369-1371, 1380; M. Rosenbaum, A.M. Silbermann, Rashi, *Pentateuch with Targum Onkelos, Haphtaroth and Rashi's Commentary* (Jerusalem: Silbermann family, 1934), 152, 154; M. Carasik, ed., *The Commentators' Bible : The Rubin JPS Miqra'ot Gedolot. Genesis*, (Philadelphia: The Jewish Publication Society, 2018), 284, 286-287; A.J. Rosenberg, *The Book of Genesis*. vol. 2. Chayei Sarah, Toledoth, Vayetze, Vayishlach (New York: Judaica Press, 1994), 395, 399.

⁷ C.T. Friedeman, et al., *A Scripture Index to Rabbinic Literature* (Peabody: Hendrickson Academic, 2021), 65.

⁸ C. Ziegert, “Beyond Barr: Biblical Hebrew Semantics at its Crossroads,” *European Journal of Theology* 30.1 (2021): 22.

de context van woorden gekeken worden om hun betekenis te bepalen.⁹ In lijn met Barr heeft Silva een methode aangereikt voor het doen van semantisch onderzoek.¹⁰ Zijn model wordt voor dit onderzoek als uitgangspunt genomen. Hierin worden de verschillende vertaalopties voor דָּפַד in moderne woordenboeken onderzocht in het licht van de context waarin דָּפַד gebruikt wordt. Vervolgens wordt er ook een vergelijking gemaakt met het mogelijke synoniem הָאָה. In dit onderzoek worden de verschillende stammen van דָּפַד meegenomen.

Narratieve analyse

Voor de derde deelvraag wordt een narratieve analyse uitgevoerd van de thema's uit de aartsvaderverhalen die een mogelijke verklaring kunnen bieden voor het gebruik van דָּפַד הָאָה. In deze narratieve analyse wordt een overzicht gegeven van de grotere lijnen door het verhaal. Hierbij wordt onderzocht hoe 'vrees', 'angst' en 'ontzag', maar ook de 'heup' een rol spelen in de aartsvaderverhalen. Zo kan worden vastgesteld of de aanduiding voor God verklaard kan worden vanuit het levensverhaal van Isaak. Dit kan ook een antwoord vormen op de belangrijke vraag waarom juist deze aanduiding gebruikt wordt. Onderdeel hiervan is de vraag hoe דָּפַד past binnen de Godsbeleving van Isaak. Voor dit onderzoek is gekeken naar Genesis 21-35. Dit is het gedeelte vanaf de geboorte van Isaak tot aan zijn dood. Daarnaast kunnen enkele andere passages geanalyseerd worden wanneer deze relevant blijken.

⁹ Ziegert, "Beyond Barr," 25.

¹⁰ M. Silva, *Biblical Words and Their Meaning: An Introduction to Lexical Semantics* (Grand Rapids: Zondervan, 1983), 176-177.

1 Context van פִּחַד יִצְחָק

De perikoop waarin פִּחַד יִצְחָק twee keer voorkomt, loopt van Genesis 31:1 tot 32:3. In deze perikoop gaat het over Jakob die wegvlocht van Laban en Laban die hem achterna komt. Ze ontmoeten elkaar, ze zijn boos op elkaar en uiteindelijk sluiten ze een verbond met elkaar. Aangezien in dit onderzoek de bijzondere aanduiding פִּחַד יִצְחָק centraal staat, wordt hieronder een vertaling gegeven van beide verzen. Omdat de betekenis van פִּחַד יִצְחָק omstreden is, is ervoor gekozen de term פִּחַד onvertaald te laten. De vertaling is gemaakt op basis van de Masoretische Tekst.

1.1 Vertaling

Genesis 31:42:

לֹאִי אֱלֹהִי אָבִי אֱלֹהֵי אַבְרָהָם וּפִחַד יִצְחָק הָיָה לִּי כִּי עָתָה רִיקָם שְׁלַחְתָּנִי אֶת־עֲנָנִי וְאֶת־יָגִיעַ כְּפִי רָאָה אֱלֹהִים נְיוֹכַח אָמֵשׁ:

Als de God van mijn vader, de God van Abraham en de פִּחַד van Isaak niet met me was, dan had jij me nu met lege handen weggestuurd. God heeft mijn ellende en het werk van mijn handen gezien en gisteravond heeft Hij recht gedaan.

Genesis 31:53:

אֱלֹהֵי אַבְרָהָם וְאֱלֹהֵי נָחוֹר יִשְׁפְּטוּ בֵּינֵנוּ אֱלֹהֵי אַבְרָהָם וְיִשְׁבַּע יַעֲקֹב בְּפִיחַד אָבִיו יִצְחָק:

Moge de god(en) van Abraham en de god(en) van Nahor, de god(en) van hun vader, recht spreken tussen ons. En Jakob zwoer bij de פִּחַד van zijn vader Isaak.

1.2 Tekstkritiek

Voor de tekstkritische analyse is gebruikgemaakt van de tekst uit de BHQ.¹¹

1.2.1 Genesis 31:42

De tweede אֱלֹהֵי staat niet in de Septuagint en de Vulgaat. Deze staat wel in de Samaritaanse Pentateuch, Hexapla, Pesjitta en de Targumim. Het dubbele gebruik van אֱלֹהֵי is omslachtig en vormt daarmee de moeilijkere lezing. Daarnaast zijn er ook waardevolle tekstgetuigen die deze lezing ondersteunen. Het is daarom ook de meest aannemelijke lezing.

נְיוֹכַח is een hif'il imperfectum 3^e persoon mannelijk enkelvoud voor 'hij heeft recht gedaan'. Deze lezing wordt ondersteund door de Samaritaanse Pentateuch en Targum Onkelos, Pseudo-Jonathan en Neofiti. In de Septuagint wordt een persoonlijk voornaamwoord toegevoegd en staat καὶ ἤλεγξέν σε 'en hij bestrafte hem'. Hierdoor wordt duidelijk dat God Laban aansprak en bestraft heeft. Deze toevoeging is ook terug te vinden in de Vulgaat, Pesjitta en Targumim uit de Genizah van Caïro. Dit wordt door BHQ aangemerkt als de makkelijkere lezing en dus minder betrouwbaar.¹² יָכַח in de hif'il kan verschillende dingen betekenen zoals 'rebuke, punish, decide, mediate, appoint'.¹³ HALOT verbindt Genesis 31:42

¹¹ A. Tal, red., בראשית = Genesis, BHQ 1 (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2015), 83-85.

¹² Tal, בראשית = Genesis, 83.

¹³ HALOT, s.v. יָכַח.

aan ‘decide’, terwijl ἐλέγχω in het Grieks eerder duidt op ‘expose, convict, correct, punish’.¹⁴ De vertaling dat God ‘recht heeft gedaan’ sluit hierbij aan en past binnen de context waarin Jakob zijn beleefde onrecht deelt. In deze vertaling is geen persoonlijk voornaamwoord nodig en sluit aan bij de Masoretische Tekst.

1.2.2 Genesis 31:53

In vers 53 wordt יְשָׁפֵט gebruikt, deze meervoudsvorm kan op verschillende manieren verklaard worden. Allereerst kan het erop wijzen dat Laban denkt aan verschillende goden die rechtspreken. Maar de meervoudsvorm kan ook gebruikt zijn omdat אֱלֹהִים taalkundig gezien een meervoud is. Om theologische redenen hebben de Samaritaanse Pentateuch, Septuagint, Pesjitta en Vulgaat hier een enkelvoudsvorm om te vermijden dat Laban het mogelijk over twee goden heeft.¹⁵ Vanwege het taalkundige meervoud van אֱלֹהִים wordt in de Targumim bijna altijd een meervoudsvorm gebruikt. Het is dus niet opmerkelijk dat de Targumim ook hier een meervoudsvorm hebben. Een andere optie is dat אֱלֹהֵי אֲבִיהֶם (god(en) van hun vader) een latere toevoeging is, bedoeld om de god(en) van Abraham en Nahor onder dezelfde noemer te brengen.¹⁶ Of het hier gaat om een toevoeging of niet, in alle gevallen kunnen de woorden van Laban opgevat worden alsof ze over één god gaan en alsof ze over meerdere goden gaan.

אֱלֹהֵי אֲבִיהֶם is ook de lezing van de Hexapla, Vulgaat, Targumim en waarschijnlijk de Pesjitta. Volgens de Samaritaanse Pentateuch gaat het echter om אֱלֹהֵי אֲבִיהֶם. Dit is een aanpassing aan de context.¹⁷ ‘De god(en) van hun vader’ slaat op de god(en) van Terah. Dit alternatief houdt de uitdrukking binnen de bekende godsdienst waarin de God van Abraham centraal staat. In de Septuagint ontbreken deze woorden.

1.3 Redactiekritiek

Vers 53 lijkt in eerste instantie op een gebruikelijke verbondsluiting tussen twee volken. Er worden duidelijke afspraken gemaakt en de goden van beide partijen wordt aangehaald. Het idee was dat ieder vreesde voor zijn eigen god, en zich daarom hield aan het verbond. Westermann noemt het daarom opvallend dat Jakob alleen zweert bij zijn eigen God. Dat gaat in tegen de gebruiken rond het eedzweren. Daarom denkt hij dat vers 53b eigenlijk na vers 50 geplaatst moet worden.¹⁸ Daar kan het aansluiten op een belofte die Jakob doet.

1.4 Vertaalverklaring

Het vertalen van אֱלֹהֵי in vers 53 verdient bijzondere aandacht. Drie keer komt het woord אֱלֹהֵי voor, wat vertaald kan worden als ‘God van’ of ‘goden van’. Zoals hierboven besproken is het werkwoord dat hierbij hoort, יְשָׁפֵט, een meervoudsvorm. In Bijbelvertalingen is het gebruikelijk om aanduidingen van de God van Israël met een hoofdletter te schrijven, en verwijzingen naar andere goden met een kleine letter. In dit vers is dat onderscheid echter lastig aan te brengen. Laban is degene die spreekt, en hij noemt ‘de god(en) van Abraham en de god(en) van Nahor, de god(en) van hun vader’. Het is de vraag wat Laban bedoeld met deze uitspraak. Het kan op verschillende manieren geïnterpreteerd worden. Het kan gaan om één god of één groep goden die door zowel Abraham als Nahor gediend worden.

¹⁴ F.W. Danker et al., *Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*. 3e ed. (Chicago: University of Chicago Press, 2000), s.v. ἐλέγχω.

¹⁵ Tal, *בראשית*, 157*.

¹⁶ A. van Selms, *Genesis*. Prediking van het Oude Testament. deel 2 (Nijkerk: Callenbach, 1967), 128.

¹⁷ Tal, *בראשית*, 85.

¹⁸ C.S. Westermann, *Genesis*. Biblischer Kommentar Altes Testament. vol. 2 (Neukirchen-Vluyn: Neukirchener, 1982), 610.

Maar de god(en) van Abraham en de god(en) van Nahor kunnen ook als verschillende god(en) gezien worden. In de rest van de Bijbel noemt God zichzelf geregeld 'de God van Abraham', en gelovige Israëlieten doen dat ook. Maar in dit vers is het Laban die spreekt. Daarom is het niet vanzelfsprekend dat אֱלֹהֵי hier met een hoofdletter vertaald moet worden. In deze vertaling is gezocht naar neutraliteit al is dat onmogelijk binnen de traditie van hoofdlettergebruik in Bijbelvertalingen. Om zo neutraal mogelijk te blijven, is ervoor gekozen om te vertalen als god(en). Hiermee blijft de optie open dat het om meerdere goden gaat naast de optie van één god. Voor Laban lijken dit drie aanduidingen van één en dezelfde godheid, daarom wordt god(en) zonder hoofdletter vertaald. 'De god van Nahor' is geen aanduiding voor de God van Israël en daarom is 'de god van Abraham' dat ook niet in dit geval. In vers 42 wordt ook אֱלֹהֵי gebruikt, maar in dit vers wordt het gebruikt in combinatie met een werkwoord in het enkelvoud. Daarom wordt אֱלֹהֵי daar wel vertaald met het enkelvoud God.

2 Interpretaties door de eeuwen heen

Hoofdstuk 2 geeft een overzicht van de uitlegggeschiedenis van קָדָשׁ דָּבָר. Hierin worden oude vertalingen, Rabbijns-Joodse bronnen, moderne exegese van na 1900 en vertalingen van na 1500 als bronnen gebruikt. Deze afbakening geeft een beeld van hoe קָדָשׁ דָּבָר door de eeuwen heen is geïnterpreteerd.

2.1 Oude vertalingen

Vertalen betekent ook altijd interpreteren en dat geeft een beeld van hoe קָדָשׁ דָּבָר in de geschiedenis begrepen is. Daarnaast gaan de oude vertalingen ook terug op nog oudere bronnen, wat ook belangrijk is voor de tekstkritiek.¹⁹ Oude vertalingen laten ook zien of דָּבָר in Genesis op dezelfde manier wordt begrepen als in de rest van de Hebreeuwse Bijbel. De teksten vanuit de Pentateuch zijn het meest relevant aangezien de vertalers de Pentateuch als één geheel zagen.²⁰ Andere teksten uit de Pentateuch waarin דָּבָר voorkomt zijn: Exodus 15:16, Deuteronomium 2:25, 11:25 en 28:67.

2.1.1 Septuagint

De Septuagint (LXX) is de oudste en meest invloedrijke oude vertaling die van de Hebreeuwse tekst is gemaakt. Deze Griekse vertaling was wijdverbreid en geaccepteerd in joodse kringen.²¹ Er gaan verschillende verhalen rond over het ontstaan van deze vertaling. Uit onderzoek blijkt dat alle boeken waarschijnlijk los vertaald zijn.²² De Pentateuch is waarschijnlijk aan het begin van de 3^e eeuw v.Chr. als eerste vertaald.²³ Genesis is over het algemeen een letterlijke vertaling met respect voor de Hebreeuwse tekst. Hierbij worden geregeld Hebreeuwse woordvolgordes aangehouden of hebraïsmen gebruikt.²⁴ In de Septuagint wordt דָּבָר in Genesis 31:42 en 31:53 vertaald met φόβος. Ook op andere plaatsen in de Hebreeuwse Bijbel wordt דָּבָר vrijwel steeds weergegeven met φόβος, bijvoorbeeld in alle gevallen in Deuteronomium, Jesaja, Jeremia en Psalmen. In de overige boeken kiest de LXX naast φόβος ook voor woorden die in hetzelfde betekenisveld liggen, zoals τρόμος, ἔκστασις, φρίκη, πόλεμος, ὄλεθρος en θόρυβος.²⁵ Hieruit blijkt dat de vertalers van de LXX דָּבָר in Genesis niet anders begrepen dan דָּבָר elders in de Hebreeuwse Bijbel.

¹⁹ E. Tov, *Textual Criticism of the Hebrew Bible*, Revised and expanded fourth edition (Minneapolis: Fortress Press, 2022), 205.

²⁰ E. Tov, "2.1 Textual History of the Pentateuch," *Textual History of the Bible: Pentateuch, Former and Latter Prophets* 1B, red. A. Lange, E. Tov (Leiden: Brill, 2017), 3.

²¹ Tov, *Textual Criticism*, 219.

²² Tov, *Textual Criticism*, 207.

²³ Tov, *Textual Criticism*, 218.

²⁴ M. Rösel, "2.4.1.1 Genesis," *Textual History of the Bible: Pentateuch, Former and Latter Prophets* 1B, red. A. Lange, E. Tov (Leiden: Brill, 2017), 132-133.

²⁵ Danker, *A Greek-English Lexicon*, s.v.v. φόβος (1. Intimidating entity, intimidation, someth. Terrible/awe-inspiring, a terror; 2. The product of an intimidation/alarming force, fear, alarm, fright, reverence, respect); τρόμος (trembling, quivering fr. fear); ἔκστασις (1. A state of consternation or profound emotional experience to the point of being beside oneself, amazement/astonishment; 2. A state of being in which consciousness is wholly or partially suspended, freq. associated with divine action, trance, ecstasy); φρίκη (trembling caused by fear, a shudder); πόλεμος (1. Military conflict, war, battle, fight; 2. A state of hostility/antagonism, strife, conflict, quarrel); ὄλεθρος (1. A state of destruction, destruction, ruin, death; 2. Act of destruction, destruction) θόρυβος (1. A raising of voices that contributes to the lack of understanding, noise, clamor; 2. A state of confusion, confusion, unrest; 3. A state or condition of varying degrees of commotion, turmoil, excitement, uproar)

2.1.2 Samaritaanse Pentateuch

Het onderdeel oude vertalingen is eigenlijk niet van toepassing op de Samaritaanse Pentateuch (SP). Het is namelijk meer een alternatieve teksttraditie dan een vertaling.²⁶ Toch wordt hij hier besproken omdat hij iets van vroege interpretatie laat zien. Dit geschrift stamt uit de 2^e eeuw v.Chr., al komen de oudste manuscripten uit de 11^e eeuw.²⁷ Joden en Samaritanen maakten waarschijnlijk gebruik van dezelfde bronnen, totdat ze rond de 2^e eeuw v.Chr. uit elkaar groeiden.²⁸ In de Samaritaanse Pentateuch is פחד op dezelfde manier geschreven als in de Masoretische Tekst.²⁹ Ook in de rest van de Pentateuch staat פחד net zoals in de Masoretische Tekst. Daarnaast wordt פחד in de Samaritaanse Pentateuch gebruikt in Numeri 21:20b. Numeri 21:20 is in de SP uitgebreid met woorden uit Deuteronomium 2:24-25. Daar komt het gebruik van פחד vandaan.³⁰ Het gebruik van פחד in de Samaritaanse Pentateuch komt dus overeen met het gebruik van פחד in de Masoretische Tekst.

2.1.3 Pesjitta

De Pesjitta, de Syrische vertaling van de Hebreeuwse Bijbel, is gemaakt rond het jaar 150 n.Chr. in Edessa. Deze vertaling is mogelijk gemaakt door christenen en is altijd doorgegeven in de kerk.³¹ Dit is een letterlijke vertaling waarin het Hebreeuws meest woord-voor-woord gevolgd wordt. Alleen in de zinsopbouw wordt de Syrische taalstructuur gevolgd.³² Waarschijnlijk is de Pentateuch vertaald door verschillende vertalers.³³ De Pesjitta vertaalt פחד in Genesis 31 met ܕܗܝܬ (dhlit). Dit is ook de standaardvertaling van פחד in de rest van de Hebreeuwse Bijbel. In de Pentateuch wordt פחד altijd op deze manier vertaald. Net als bij de LXX kan geconcludeerd worden dat de vertalers geen onderscheid zagen tussen פחד in Genesis en פחד in de rest van de Hebreeuwse Bijbel.

2.1.4 Targumim

De Targumim zijn Aramese vertalingen van de Hebreeuwse Bijbel of delen daarvan. Ze werden in de eerste 5 à 6 eeuwen n.Chr. veel gebruikt.³⁴ Ze zijn ontstaan in de eerste eeuwen maar zijn ook continu bewerkt en daarom kan niet worden vastgesteld hoe de oudste Targumim waren.³⁵ Alle Targumim gaan waarschijnlijk terug op dezelfde bron, maar hebben zich daarna elk in een eigen richting ontwikkeld.³⁶ De meest gezaghebbende Targum is Targum Onkelos, die waarschijnlijk uit de 1^e of 2^e eeuw stamt.³⁷ In de 6^e of 7^e eeuw werd de Pentateuch van Onkelos gezaghebbend, terwijl de andere Targumim aan de zijlijn bleven. Waar Onkelos bijna altijd een woord-voor-woordvertaling geeft, hebben Pseudo-Jonathan en Neofiti geregeld zinnen toegevoegd vanuit een theologisch standpunt.³⁸ Van deze drie heeft Pseudo-Jonathan de meeste toevoegingen. Het is lastig om precies te bepalen wanneer Targum Pseudo-Jonathan is ontstaan, maar waarschijnlijk ergens tussen de 4^e en 9^e eeuw. Targum Neofiti komt

²⁶ M. Florentin, A. Tal, *The Samaritan Pentateuch: An English Translation with a Parallel Annotated Hebrew Text* (Cambridge: Open Book, 2024), 1.

²⁷ Tov, *Textual Criticism*, 171.

²⁸ Tov, *Textual Criticism*, 172.

²⁹ Florentin, Tal, *The Samaritan Pentateuch*, 200-202.

³⁰ Florentin, Tal, *The Samaritan Pentateuch*, 678.

³¹ J.A. Lund, "2.4.5 Peshitta," *Textual History of the Bible: Pentateuch, Former and Latter Prophets* 1B, red. A. Lange, E. Tov (Leiden: Brill, 2017), 173.

³² Lund, "2.4.5 Peshitta," 174.

³³ Lund, "2.4.5 Peshitta," 176.

³⁴ A. Shinan, "2.4.3 Targumim," *Textual History of the Bible: Pentateuch, Former and Latter Prophets* 1B, red. A. Lange, E. Tov (Leiden: Brill, 2017), 153.

³⁵ Shinan, "2.4.3 Targumim," 158.

³⁶ Shinan, "2.4.3 Targumim," 161-162.

³⁷ Shinan, "2.4.3 Targumim," 158.

³⁸ Shinan, "2.4.3 Targumim," 155-156.

uit de 4^e of 5^e eeuw en heeft een tussenpositie tussen Onkelos en Pseudo-Jonathan als het gaat om het aantal toevoegingen aan de woord-voor-woordvertaling.³⁹ Er is in alle Targumim het verlangen om de aartsvaderverhalen zo positief mogelijk te vertellen en daarom wordt weleens ingegrepen in de tekst. Daarnaast is er de neiging om de eer van God te beschermen.⁴⁰

Targum Onkelos en Targum Pseudo-Jonathan vertalen פִּחַד יִצְחָק als: דְּדַחִיל לִיָּה יִצְחָק “the <God> whom Isaac feared”⁴¹ Zij maken geen onderscheid tussen de פִּחַד uit Genesis en die uit de rest van de Pentateuch. Pseudo-Jonathan is daarbij nog consequenter in het vertalen van פִּחַד met דָּחַל ‘to fear; to worship’⁴² dan Onkelos. Onkelos gebruikt in Deuteronomium 28:67 bijvoorbeeld מְתוּחוֹת als vertaling van מִפְּחַד. Dit is een vorm van תוה, wat ‘anxiety’ betekent.⁴³ Onkelos blijft dus wel binnen het betekenisveld van ‘vrees’.

In Targum Neofiti gebeurt echter iets opvallends: daar wordt פִּחַד in Genesis 31 vertaald met תִּקְיָה wat ‘strong, powerful’ betekent.⁴⁴ Dit leidt tot een weergave als: ‘de Sterke van Isaak’ of ‘de Machtige van Isaak’. In de rest van de Pentateuch gebruikt Neofiti juist het woord פִּחַד als weergave van פִּחַד. Dit heeft ongeveer dezelfde betekenis als in het Hebreeuws, hoewel het minder gangbaar is in het Aramees.⁴⁵ Neofiti maakt dus wel onderscheid tussen de פִּחַד in Genesis en die elders. Mogelijk vond de vertaler het vreemd om deze term in deze context letterlijk over te nemen, en koos hij daarom voor een alternatieve, eerbiedige omschrijving. Opvallend is dat in Genesis 49:24 voor אבִיר יַעֲקֹב (de Machtige van Jakob) eveneens תִּקְיָה wordt gebruikt.⁴⁶

2.1.5 Vulgaat

De Vulgaat is de Latijnse vertaling die rond 400 is gemaakt door Hiëronymus. Sommige delen vertaalt hij heel letterlijk uit het Hebreeuws, maar andere delen vertaalt hij vrijer om beter Latijn te hebben.⁴⁷ De Vulgaat vertaalt פִּחַד in Genesis met *timor*. In de rest van de Pentateuch worden andere woorden gebruikt uit hetzelfde betekenisveld, zoals *pavor*, *terror* en *formido*, maar niet *timor*.⁴⁸ Buiten de Pentateuch komt *timor* wel vaker voor als vertaling van פִּחַד.⁴⁹ De Vulgaat maakt dus ook geen specifiek onderscheid tussen de betekenis van פִּחַד in Genesis en elders, hoewel er binnen de Pentateuch wel enige variatie bestaat in woordkeuze.

³⁹ Shinan, “2.4.3 Targumim,” 163.

⁴⁰ Shinan, “2.4.3 Targumim,” 157.

⁴¹ B. Grossfeld, *Targum Onkelos to Genesis: Translated, with a Critical Introduction, Apparatus, and Notes*, The Aramaic Bible vol.6 (Edinburgh: T&T Clark, 1988), 114. In vers 53: ‘whom his father Isaac feared’.

M. Maher, *Targum Pseudo-Jonathan: Genesis: Translated, with Introduction and Notes*. The Aramaic Bible vol. 1B (Collegeville: The Liturgical Press, 1992), 111-112. Hier vertaald als: ‘he whom Isaac fears’. En in vers 53: ‘the God whom his father Isaac feared’.

⁴² M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushlami, and the Midrashic Literature* (Londen: Luzac; New York, Putnam’s Sons 1903), s.v. דָּחַל.

⁴³ Jastrow, *A Dictionary of the Targumim*, s.v. תוה.

⁴⁴ Jastrow, *A Dictionary of the Targumim*, s.v. תִּקְיָה.

⁴⁵ Jastrow, *A Dictionary of the Targumim*, s.v. פִּחַד.

⁴⁶ תִּקְיָה דַּאֲבִי יַעֲקֹב = de machtige van zijn vader Jakob

⁴⁷ M. Kraus, “2.4.8 Vulgate,” *Textual History of the Bible Pentateuch, Former and Latter Prophets* 1B, red. A. Lange, E. Tov (Leiden: Brill, 2017), 189.

⁴⁸ P.G.W. Glare, *Oxford Latin Dictionary*, 2e ed (Oxford: Oxford University Press, 2012), s.v.v. **timor** (1. A feeling of being afraid, fear; 2. (quasi-constr.) An object or source of fear; 3. Fear (personified)); **pavor** (1. Sudden fear, terror, fright; 2. Fear of future events, anxiety, dread.); **terror** (1. The fact or quality of inspiring terror, or an instance of it; 2. Extreme fear, terror (as a feeling)); **formido** (1. A state or feeling of acute fear, terror, alarm; 2. A thing which frightens, horror, boggy).

⁴⁹ 1 Sam. 11:7; Ps. 36:2; 119:120; 2 Kron. 19:7.

2.1.6 Samaritaanse Targum

De Samaritaanse Targum is een woord-voor-woordvertaling van de Samaritaanse Pentateuch waarin ook weinig toevoegingen worden gedaan.⁵⁰ Het is bekend dat de vertalers omschrijvingen van God aanpasten als dit niet binnen hun godsbeeld pasten. Zo zijn veel antropomorfismen van God weg vertaald.⁵¹ De Samaritaanse Targum gebruikt in Genesis 31:42 en 31:53 פִּרוֹק waar de Hebreeuwse tekst פֶּחַד heeft. פִּרוֹק betekent ‘redeemer’.⁵² In alle andere vindplaatsen van פֶּחַד in de Pentateuch heeft deze Targum een vorm van דָּחַל, wat de betekenis ‘fear; awe’ heeft.⁵³ In de Samaritaanse Targum is er dus onderscheid tussen Genesis en de rest van de Pentateuch als het gaat om de interpretatie van פֶּחַד. Dat hier de term ‘verlosser van Isaak’ gebruikt wordt, is theologisch te verklaren omdat dit een meer eerbiedige aanduiding voor God is.

2.1.7 Conclusie

De oude vertalingen van Genesis 31:42 en 31:53 laten zien dat פֶּחַד יִצְחָק doorgaans begrepen is als ‘vrees van Isaak’ of ‘de God voor wie Isaak vreest’. De Septuagint, Pesjitta, Targum Onkelos, Targum Pseudo-Jonathan en de Vulgaat vertalen פֶּחַד telkens met een woord uit het betekenisveld van ‘vrees’. Zij maken geen inhoudelijk onderscheid tussen פֶּחַד in Genesis en elders in de Hebreeuwse Bijbel. Dit wijst erop dat de vertalers de uitdrukking יִצְחָק פֶּחַד opgevat hebben als een aanduiding van ‘vrees’.

Opvallend zijn echter Targum Neofiti en de Samaritaanse Targum, die wel afwijken van deze lijn. Zij kiezen voor een eerbiedige omschrijving van God in plaats van een letterlijke vertaling van פֶּחַד. Neofiti gebruikt ‘de Sterke van Isaak’ en de Samaritaanse Targum spreekt van ‘de Verlosser van Isaak’. In deze gevallen lijkt het niet om een letterlijke vertaling te gaan, maar om een theologische interpretatie waarbij de vertalers een minder gepaste aanduiding voor God wilden vermijden. Deze vertaalkeuze is in lijn met bredere tendensen binnen hun tradities om de eer van God te beschermen door het taalgebruik aan te passen.

2.2 Vroeg-joodse en Rabbijns-joodse interpretaties

2.2.1 Oudheid

In de oudheid zijn er verschillende hervertellingen van verhalen uit de Hebreeuwse Bijbel gemaakt. In Jubileën 29 wordt het verhaal verteld van Genesis 31, maar hierbij wordt niets vermeld wat terugverwijst naar פֶּחַד יִצְחָק.⁵⁴ In 29:7 zweren Jakob en Laban elkaar een eed, maar hier wordt geen vermelding gemaakt van de godheid waarbij gezworen wordt.⁵⁵ Ook Josephus beschrijft in Joodse Oudheden 1:324 wel dat Jakob en Laban elkaar een eed zweren, maar hij beschrijft niet welke goden hierbij worden aangeroepen.⁵⁶ Ook bij Philo zijn hervertellingen van de Bijbelse passages te vinden,

⁵⁰ A. Tal, “2.4.4 Samaritan Targum,” *Textual History of the Bible: Pentateuch, Former and Latter Prophets* 1B, red. A. Lange, E. Tov (Leiden: Brill, 2017), 168-167.

⁵¹ Tal, “2.4.4 Samaritan Targum,” 167.

⁵² A. Tal, *A Dictionary of Samaritan Aramaic* (Leiden: Brill, 2000), s.v. פִּרוֹק.

⁵³ Tal, *A Dictionary of Samaritan Aramaic*, s.v. דָּחַל.

⁵⁴ In 29:4 staat wel dat Jakob de God van zijn vader Isaak en de God van zijn grootvader Abraham dankt. Dit staat los van פֶּחַד יִצְחָק omdat hij dit zegt voor zijn vertrek bij Laban.

⁵⁵ J.C. VanderKam, *Jubilees: A Commentary on the Book of Jubilees*. red. S. White Crawford. (Minneapolis: Fortress Press, 2018), 796.

⁵⁶ Flavius Josephus, *Judean Antiquities 1-4*. vert. L.H. Feldman (Leiden: Brill, 2004), 119. (boek 1:324)

maar hierin zitten geen verwijzingen naar Genesis 31:42 en 31:53.⁵⁷ Het ontbreken van verwijzingen naar **יְהוָה יִצְחָק** laat zien dat deze uitdrukking niet belangrijk genoeg was om te vermelden.

De Targum op de Psalmen heeft oudere wortels, maar is waarschijnlijk pas vanaf de 5^e eeuw als geheel samengevoegd.⁵⁸ In de Targum van Psalm 18:26-27 worden alle aartsvaders verbonden met een eigenschap, Abraham met **יִסְדִּי** (=pious), Isaak met **בְּדַחְלָךְ** (=your fear) en Jakob met **בְּרִיר** (=pure).⁵⁹ Hier wordt Isaak dus verbonden met **דחל**, wat in Targum Pseudo-Jonathan en Onkelos gebruikt wordt als vertaling van **יִסְדִּי**. Mogelijk wordt Isaak in de Targum van deze psalm zo benoemd vanuit Genesis 31. In latere literatuur wordt dezelfde drieslag van aartsvaders met eigenschappen ook veelvuldig gemaakt. Bijvoorbeeld door Joseph Gikatilla, die in de 13e eeuw in Spanje de Sha'arei Orah schreef.⁶⁰ Ook hierin worden verschillende eigenschappen of aspecten van God verdeeld over de aartsvaders, dezelfde als in Targum Psalm 18:26-27 genoemd worden. Alle drie de aartsvaders laten op deze manier iets zien van wie God is. De eigenschap van Jakob heeft hierbij de middenpositie tussen de eigenschappen van Abraham en Isaak.⁶¹ Dit idee komt ook nog terug in tal van latere werken.⁶²

2.2.2 Vroeg-Rabbijnse periode ca. 5^e-10^e eeuw

Bereshit Rabbah is een onderdeel van de Midrash. Dit commentaar is waarschijnlijk in de 5^e eeuw geschreven.⁶³ Bereshit Rabbah 74.12 koppelt **יְהוָה יִצְחָק** aan de bescherming die Jakob heeft. Dit wordt gekoppeld aan verdiensten van zijn vader.⁶⁴ **יִצְחָק** wordt hiermee een positief geladen term aangezien het slaat op het ontzag van Isaak dat bescherming biedt voor Jakob.

Midrash Tanhuma is een preekcommentaar bij de Pentateuch. Dit is waarschijnlijk geschreven tussen de 4^e tot 9^e eeuw.⁶⁵ Ook in Midrash Tanhuma, Toldot 4:2 wordt gesteld dat Jakob gered wordt vanwege de verdiensten van zijn voorouder, in dit geval alleen Abraham.⁶⁶ In Vayetzei 13:1 wordt verder gezegd dat ook de verdiensten van Jakobs eigen werk hebben bijgedragen. De conclusie is dat de verdiensten van de voorouders ervoor gezorgd hebben dat Jakob niet met lege handen vertrok bij Laban en de verdienste van zijn eigen werk ervoor zorgde dat Laban door God gewaarschuwd was om Jakob niets aan te doen.⁶⁷

⁵⁷ Dit heb ik gecontroleerd in de reeks: G.E. Sterling, *Philo of Alexandria Commentary Series*, vol. 1-7 (Leiden: Brill, 2001–2020).

⁵⁸ D.M. Stec, "10.3.3 Targum," *Textual History of the Bible: Writings 1C*, red. A. Lange, E. Tov (Leiden: Brill, 2017), 89.

⁵⁹ Engelse vertalingen zijn overgenomen van D.M. Stec, *The Targum of Psalms: Translated, with a Critical Introduction, Apparatus, and Notes*, The Aramaic Bible vol. 16 (London: T&T Clark, 2004), 51.

⁶⁰ "Sha'arei: About this text," *Sefaria*, https://www.sefaria.org/Shā'arei_Orah?tab=contents. (Geraadpleegd 16-08-2025).

⁶¹ *Gates of Light*, Introduction 21, vert. A. Markel, Y.S. Markel, 2023, *Sefaria*, https://www.sefaria.org/Shā'arei_Orah%2C_Introduction?lang=bi. (Geraadpleegd 16-08-2025).

⁶² Bijvoorbeeld: Akeidat Yitzchak 22:1:39; Pardes Rimmonim 22:2:2; Shenei Luchot HaBerit, Torah Skebikhtav, Chayei Sara, Torah Ohr 11.

⁶³ Friedeman, *A Scripture Index*, 17.

⁶⁴ *Midrash Rabbah Genesis*, vol. 2, H. Freedman. vert. red., M. Simon. red. (London: Soncino, 1951), 684.

⁶⁵ Friedeman, *A Scripture Index*, 19.

⁶⁶ *Midrash Tanhuma-Yelammedenu*, Toldot 4.2, vert. S.A. Berman, 1996, *Sefaria*, https://www.sefaria.org/Midrash_Tanhuma%2C_Toldot.4?lang=bi. (Geraadpleegd 16-08-2025).

⁶⁷ *Midrash Tanhuma-Yelammedenu*, Vayetzei 13:1, vert. S.A. Berman, 1996, *Sefaria*, https://www.sefaria.org/Midrash_Tanhuma%2C_Vayetzei.13.1?lang=bi. (Geraadpleegd 16-08-2025).

2.2.3 Middeleeuwse periode ca. 11^e-15^e eeuw

In de 11^e eeuw schrijft Rabbi Solomon ben Isaac (Rashi) een invloedrijk commentaar op de Tenach.⁶⁸ In zijn commentaar op Genesis schrijft hij dat Jakob ‘de Vrees van Isaak’ gebruikt en niet ‘de God van Isaak’, omdat God zijn naam niet verbindt aan rechtvaardigen die nog leven.⁶⁹ Mogelijk komt dit voort uit de angst dat een rechtvaardige die nog leeft, de naam van God nog oneer aan zou kunnen gaan doen. In Genesis 28 verbindt God wel zijn naam aan Isaak. Volgens Rashi kan dit omdat Isaak daar blind is en dus een soort van dood. Jakob durfde echter nog niet God van Isaak te gebruiken.⁷⁰ Dit komt op de moderne lezer wat geknutseld over, maar daarmee wordt Rashi geen recht gedaan. Rashi laat hier zien dat hij יִצְחָק פָּחַד interpreteert als een verwijzing naar de God van Isaak. En net als velen voor en na hem roept deze aanduiding vragen bij hem op.

Ibn Ezra gaat door op de lijn die ook in Bereshit Rabbah te vinden is. Hij stelt dat Jakob werd geholpen door het ontzag van zijn vader voor God. Omwille van deze verdienste heeft God Jakob beschermd.⁷¹ In vers 53 ziet Ibn Ezra יִצְחָק אָבִיו מִפָּחַד מִמֶּנּוּ als ‘the One whom his father feared’.⁷² Dit is in lijn met de interpretatie van Targum Onkelos waar het wordt vertaald als: בְּדַחֲלִיל לִיה אָבוּהִי יִצְחָק. Deze vrees kan volgens Ibn Ezra verband houden met de binding van Isaak.⁷³ Ibn Ezra koppelt פָּחַד aan het ontzag van Isaak en mogelijk aan de angst van Isaak. In ieder geval gaat het om ‘vrees’.

David Kimhi (Radak) was een rabbijn die leefde rond het jaar 1200.⁷⁴ Hij geeft in zijn commentaar twee suggesties als uitleg voor de aanduiding יִצְחָק פָּחַד. Allereerst שִׁמְפָּחֵדוּ לֹאֵל מִסֵּר עֲצָמוֹ לְשַׁחֲטָה ‘Yitzchok had subjected himself to slaughter by his father as he had been in awe of his father’s G’d’.⁷⁵ Kimhi gebruikt hier פָּחַד voor het ontzag van Isaak voor God. Volgens Zlotowitz en Scherman denkt Kimhi hierbij aan ‘the purest form of Awe of God that inspired Isaac to submit himself to the *Akeidah*’.⁷⁶ De andere interpretatie van Kimhi is dat יִצְחָק פָּחַד verwijst naar de angst van Jakob om zijn vader Isaak niet meer levend te ontmoeten. Deze angst liet hem halsoverkop vertrekken bij Laban.⁷⁷ Kimhi geeft twee verschillende interpretaties die allebei een narratieve verklaring bieden rondom de betekenis ‘vrees’.

Sefer Ha-Bahir is een belangrijk werk van de kabbala, joodse mystiek, en ontstond waarschijnlijk in de 13e eeuw in Spanje.⁷⁸ Hierin wordt gesteld dat Jakob zwoer bij de Vrees van zijn vader Isaak omdat Jakob zelf nog geen kracht gekregen had.⁷⁹ Dit wordt door Ramban vervolgens weer aangehaald.⁸⁰ יִצְחָק פָּחַד wordt hier dus verbonden met de kracht van Isaak. Net als in de Targum van de Psalmen wordt

⁶⁸ M. Sicker, *An Introduction to Judaic thought and Rabbinic Literature* (Westport: Praeger, 2007), 138.

⁶⁹ Zlotowitz, Scherman, *Bereishis = Genesis*, 1369-1371; Carasik, *The Commentators’ Bible*, 284; Nahmanides, *Commentary on the Torah*, 388; Rosenberg, *The Book of Genesis*, 395; Rosenbaum, Silbermann, Rashi, *Pentateuch*, 152.

⁷⁰ Zlotowitz, Scherman, *Bereishis = Genesis*, 1369-1371; Carasik, *The Commentators’ Bible*, 284; Nahmanides, *Commentary on the Torah*, 388; Rosenberg, *The Book of Genesis*, 395; Rosenbaum, Silbermann, Rashi, *Pentateuch*, 152.

⁷¹ Carasik, *The Commentators’ Bible*, 284.

⁷² *Ibn Ezra’s commentary on the Pentateuch*, 31:53.2, vert. H.N. Strickman, A.M. Silver. Menorah, 1988, *Sefaria*, https://www.sefaria.org/Ibn_Ezra_on_Genesis.31.53?lang=bi. (Geraadpleegd 16-08-2025).

⁷³ Carasik, *The Commentators’ Bible*, 287.

⁷⁴ Sicker, *An Introduction to Judaic thought*, 143.

⁷⁵ “Radak on Genesis 31:42,” *Mikraot Gedolot Hachut Hameshulash*, vert. E. Munk, Lambda, 2003, *Sefaria*, https://www.sefaria.org/Radak_on_Genesis.31.42.1?lang=bi. (Geraadpleegd 16-08-2025).

⁷⁶ Zlotowitz, Scherman, *Bereishis = Genesis*, 1369-1371.

⁷⁷ “Radak on Genesis 31:42,”.

⁷⁸ *The Bahir*, vert. A. Kaplan, (York Beach: Wieser, 1990), ix.

⁷⁹ *The Bahir*, 50.

⁸⁰ Nahmanides, *Commentary on the Torah*, 543.

Isaak hier verbonden met אמת en Abraham met אברהם. Maar Jakob wordt hier verbonden met אמת 'truth, faith, reality'.⁸¹

De Zohar is het centrale werk van de kabbala en ontstond eveneens in de 13e eeuw in Spanje. Het beschrijft mystieke gesprekken tussen Rabbi Simeon ben Yochai en zijn leerlingen. Het auteurschap is omstreden.⁸² Er worden in dit werk verschillende verklaringen genoemd waarom Jakob het in Genesis 31:42 en 31:53 heeft over אמת. In Zohar Vayetzei 42:382 wordt gezegd dat Jakob zweert bij אמת אמת omdat het niet gepast is om bij de hoogste God te zweren.⁸³ Of volgens 42:383 geeft Jakob hiermee een aanvulling op wat Laban al gezegd heeft.⁸⁴ In Zohar Vayakhel 18:253 wordt אמת אמת verbonden met de lagere wereld.⁸⁵ Hierbij sluit Zohar Vayikra 44:305 aan door een verbinding te leggen tussen אמת אמת en de binding van Isaak uit Genesis 22. God laat zich hier van een angstaanjagende kant zien omdat Abraham Isaak moet offeren. Hierbij past de naam אמת אמת.⁸⁶ Verder komt אמת אמת ook voor in Zohar Achrei Mot 11:74 waarin het verbonden is met 'angst' en 'oordeel'.⁸⁷ In de Zohar wordt אמת vooral negatief geduid, het wordt gekoppeld aan de lagere wereld, angst, oordeel en is het niet passend bij de hoogste God.

In lijn met de Zohar schrijft ook Nahmanides (Ramban). Ramban benadrukt dat Rashi, Onkelos en Ibn Ezra allemaal de betekenis 'vrees' aanhangen. Hier geeft hij een mystieke duiding aan. Hij verwijst hierbij naar Hosea 3:5 waarin staat dat alle Israëlieten vol vrees terug zullen komen bij God. Volgens hem komt genade en recht hierin samen. Het volk zal als het ware de 'vrees van Isaak' hebben en zo naar God gaan. En Hij zal goed en genadig zijn. Zo komen twee aspecten van God samen.⁸⁸ In het commentaar op Genesis 46:1 schrijft Ramban Jakob zwoer bij de Vrees van zijn vader Isaak omdat Jakob zelf nog niet die kracht gekregen had.⁸⁹ אמת אמת wordt hier dus verbonden met de kracht van Isaak. Dit haalt Ramban aan uit Sefer HaBahir. Hoewel Ramban in dezelfde traditie staat als de Zohar, duidt hij אמת אמת wel positiever als 'ontzag'.

Hizkuni leefde in de 13e eeuw.⁹⁰ Hij legt אמת אמת uit als de vrees van Laban voor Isaak. Isaak was een rijk en machtig man en dat moet indruk maken op Laban.⁹¹ Hij koppelt de angst aan de rijkdom en macht van Isaak, niet aan de God van Isaak.

Sforno is een rabijn van rond het jaar 1500.⁹² Volgens hem gebruikt Jakob hier אמת אמת omdat hij duidelijk onderscheid wil maken tussen zichzelf en Laban. Volgens Zohar Vayetzei 42:383 was het meer een aanvulling van Jakob op Laban. Volgens Sforno is het meer een tegenstelling. Jakob kiest bewust geen gezamenlijke voorouder met Laban, maar zijn vader Isaak. Zo maakt Jakob duidelijk dat hij een andere godheid aanroept dan Laban.⁹³

⁸¹ Jastrow, *A Dictionary of the Targumim*, s.v. אמת

⁸² J.H. Laenen, *Joodse Mystiek: Een inleiding* (Kampen: Kok; Tiel: Lannoo, 1998), 135-136.

⁸³ Zohar Vayetzei 42:382. vert. H. Sperling, M. Simon (London: Soncino, 1933), *Sefaria*, <https://www.sefaria.org/Zohar?tab=contents>. (Geraadpleegd 16-08-2025).

⁸⁴ Zohar Vayetzei 42:383, vert. H. Sperling, M. Simon.

⁸⁵ Zohar Vayakhel 18:253, vert. H. Sperling, M. Simon.

⁸⁶ Zohar Vayikra 44.305, vert. Sefaria Community Translation, *Sefaria*, <https://www.sefaria.org/Zohar?tab=contents>. (Geraadpleegd 16-08-2025).

⁸⁷ Zohar, Archei Mot 11.74, vert. H. Sperling, M. Simon.

⁸⁸ Nahmanides, *Commentary on the Torah*, 388-389.

⁸⁹ Nahmanides, *Commentary on the Torah*, 543.

⁹⁰ "Chizkiah ben Manoach (Chizkuni)," Sefaria, <https://www.sefaria.org/topics/chizkuni1?tab=author-works-on-sefaria>. (Geraadpleegd 16-08-2025).

⁹¹ Carasik, *The Commentators' Bible*, 284.

⁹² Sicker, *An Introduction to Judaic thought*, 148.

⁹³ Carasik, *The Commentators' Bible*, 287.

2.2.4 Conclusies

קִנְיָ דָּנָה wordt vaak begrepen als een aanduiding voor God. De betekenis van דָּנָה wordt soms niet uitgelegd, maar vaker verbonden met de betekenis ‘vrees’. ‘De vrees van Isaak’ wordt soms verklaard als de eerbiedige houding van Isaak tegenover God, of als angst die Isaak had. Ook wordt דָּנָה uitgelegd als een van de verschijningsvormen van God. Dit is vooral het geval bij de meer mystieke teksten. Hierin is de דָּנָה van Isaak het tegenbeeld van de יִסְיָ van Abraham. Wat ook opvalt is dat de verdiensten van Isaak en Abraham veel aandacht krijgen. קִנְיָ דָּנָה wordt hierbij verbonden aan de verdiensten die Isaak heeft opgebouwd. Ook wordt קִנְיָ דָּנָה verbonden met de kracht van Isaak, een kracht die Jakob niet gegeven is. In ieder geval lijken de rabbijnse bronnen aan te sluiten bij de betekenis ‘vrees’ als het gaat om de interpretatie van דָּנָה in קִנְיָ דָּנָה. Ondersteunend hierbij wordt ook gebruikgemaakt van de aartsvaderverhalen, zoals de binding van Isaak (Genesis 22). Ook de angst van Jakob om zijn vader niet meer te zien en de angst van Laban, gewekt door de droom, zijn relevant. Overkoepelend kan gesteld worden dat דָּנָה geïnterpreteerd werd binnen het betekenisveld van ‘vrees’.

2.3 Moderne interpretaties van קִנְיָ דָּנָה

In dit overzicht van moderne interpretaties worden verschillende soorten bronnen besproken: boeken, artikelen, woordenboeken en commentaren. Deze zijn chronologisch geordend. Hoewel de bronnen onderling sterk kunnen verschillen qua aanpak en invalshoek, geven ze samen een representatief beeld van de ontwikkeling die het onderzoek naar קִנְיָ דָּנָה in de afgelopen eeuw heeft doorgemaakt. De gekozen tijdsindeling is bedoeld om structuur aan te brengen in het overzicht en heeft verder geen inhoudelijke betekenis.

2.3.1 Interpretaties 1900 tot 1950

In 1906 wordt het woordenboek van Brown, Driver, Briggs uitgegeven. Hierin wordt maar heel kort aandacht besteed aan קִנְיָ דָּנָה, al wordt het wel als losse betekenis weergegeven onder דָּנָה I ‘dread’.⁹⁴ Volgens BDB gaat het om een aanduiding voor God.⁹⁵ Een aanduiding die dus verbonden is met het betekenisveld van ‘vrees’.

Met de opkomst van de moderne exegese, komen ook nieuwe ideeën over de betekenis van קִנְיָ דָּנָה. De eerste interpretatie die afwijkt van de hierboven beschreven bronnen komt van Eduard Meyer. Hij stelt in 1906 dat קִנְיָ de naam is van de godheid van Berseba. Deze godheid van Berseba is volgens Meyer genadig en glimlachend voor de mensen die hem dienen, maar schrikwekkend voor wie dat niet doet.⁹⁶ Deze twee eigenschappen verklaren volgens hem de combinatie van דָּנָה ‘vrees’ en קִנְיָ ‘hij lacht’. Dit wordt in 1910 expliciet afgewezen in het commentaar van John Skinner. Hij stelt dat דָּנָה קִנְיָ gaat over de God die door Isaak gevreesd en aanbeden wordt.⁹⁷

De verwerping van de visie van Meyer is ook zichtbaar in de 17^e editie van *Wilhelm Gesenius’ Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*. Dit woordenboek is in 1915 uitgegeven en volgens dit woordenboek moet קִנְיָ דָּנָה geïnterpreteerd worden als ‘Furcht’, wat

⁹⁴ BDB, s.v. דָּנָה I.

⁹⁵ BDB, s.v. דָּנָה I.

⁹⁶ E. Meyer, *Die Israeliten und ihre Nachbarstämme: Alttestamentliche Untersuchungen* (Halle: Max Niemeyer, 1906), 255.

⁹⁷ J. Skinner, *Genesis, A Critical and Exegetical Commentary*, (New York: Charles Scribner’s Sons, 1910), 399.

vertaald kan worden als ‘ontzag’. Isaaks God wordt hier genoemd via het ontzag dat Isaak voor Hem had.⁹⁸

Naast de theorie van Meyer ontstaan er in die tijd meer theorieën over mogelijk polytheïsme in de aartsvaderverhalen. Een zeer invloedrijke geleerde hierin is Albrecht Alt. In 1929 schrijft hij een bekend artikel: ‘Der Gott der Väter’.⁹⁹ Hij stelt dat niet קנָחִי maar תנִּי de naam voor een godheid is die vroeger gediend werd. Hij beschrijft hoe de aartsvaderverhalen onderdeel zijn geworden van de cultus van de Israëlieten.¹⁰⁰ תנִּי is hierbij een naam van een god die later is opgenomen in de omschrijving van éne god van de Israëlieten.¹⁰¹ Alt vertaalt deze naam voor God als ‘Schreck Isaaks’ en vergelijkt het met ‘de Machtige van Jakob’.¹⁰² Deze namen werden volgens hem gebruikt in de tijd voordat de verhalen opgeschreven werden. Volgens hem zijn de verhalen tijdens het opschrijven geharmoniseerd en zijn de meeste aanduidingen voor God gelijkgetrokken. Maar om een onbekende reden is קנָחִי תנִּי blijven bestaan als een overblijfsel van oude verhalen.¹⁰³ Alt interpreteert de betekenis dus als een archaïsche, goddelijke titel, die geïnterpreteerd kan worden als de god die Isaak angst inboezemt.¹⁰⁴

In 1940 komt de archeoloog en bijbelwetenschapper William Foxwell Albright met een nieuwe interpretatie van קנָחִי תנִּי. In zijn boek *From Stoneage to Christianity* stelt hij dat קנָחִי תנִּי geïnterpreteerd moet worden in ‘Kinsman of Isaac’.¹⁰⁵ In de tweede editie van zijn boek wijdt Albright meer uit over hoe deze vertaling tot stand komt. Hij gebruikt hiervoor een tweede wortel van תנִּי met de betekenis: ‘heup’ of ‘dij’. Deze verbindt hij aan het Palmyrese *paḥdā* (=familie of stam), het Arabische *fahid* (=een gedeelte van een stam die dichtbij staat) en het Ugaritische *phd* (=kudde).¹⁰⁶ Op basis hiervan interpreteert hij תנִּי in Genesis 31 als een nauwe familieverwant. De verbanden die hij hier legt tussen תנִּי II en het Arabisch en Palmyrees zijn ook door BDB en GB al gelegd.¹⁰⁷ Maar zijn vertaling ‘Kinsman’ is wel nieuw, evenals het beroep op het Ugaritisch.

2.3.2 Interpretaties 1950 tot 1975

In 1953 wordt het woordenboek van L. Köhler en W. Baumgartner, *Lexicon in Veteris Testamenti Libros*, uitgegeven. Zij verbinden קנָחִי תנִּי aan תנִּי I en verklaren het als: ‘ein Gottesname’. קנָחִי תנִּי wordt hier dus gezien als naam voor God, verbonden met het betekenisveld van ‘vrees’. Hierbij wordt een verwijzing naar Alt gemaakt.¹⁰⁸

In 1955 publiceerde R.H. Pfeiffer een artikel over ‘vrees voor God’. Hij laat zien hoe vrees voor God als religieus begrip ontwikkeld is in het oude Midden-Oosten.¹⁰⁹ De profeten spelen volgens hem een sleutelrol in de verschuiving van ‘angst’ naar ‘ontzag’ voor God.¹¹⁰ קנָחִי תנִּי beschrijft hij als een

⁹⁸ GB, s.v. תנִּי I.

⁹⁹ A. Alt, “Der Gott der Väter,” *Kleine Schriften zur Geschichte des Volkes Israels*, 1-78 (München: Beck, 1959), 1.

¹⁰⁰ A. Alt, “The God of the Fathers,” *Essays on Old Testament History and Religion*, vert. R.A. Wilson. 1-77 (Oxford: Basil Blackwell, 1966), 45-46.

¹⁰¹ Alt, “The God of the Fathers,” 47.

¹⁰² Alt, “Der Gott der Väter,” 25.

¹⁰³ Alt, “The God of the Fathers,” 26.

¹⁰⁴ Alt, “The God of the Fathers,” 26.

¹⁰⁵ W.F. Albright, *From the Stone Age to Christianity: monotheism and the historical process* (Baltimore: Jonh Hopkins, 1940), 188-189.

¹⁰⁶ W.F. Albright, *From the Stone Age to Christianity: monotheism and the historical process*. 2e ed (New York: Doubleday Anchor Books, 1957), 248.

¹⁰⁷ BDB; GB, s.v. תנִּי II.

¹⁰⁸ KBL, s.v. תנִּי I.

¹⁰⁹ R.H. Pfeiffer, “The Fear of God,” *Israel Exploration Journal* 5.1 (1955): 41.

¹¹⁰ Pfeiffer, “The Fear of God,” 48.

voorbeeld van een vroeg godsbeeld waarin angst voor God centraal staat.¹¹¹ 'Vrees' wordt hierbij ook gezien als naam voor God zoals de Spartaanse god φόβος en de Romeinse god *Formido* laten zien.¹¹²

In 1959 schreef L. Kopf een artikel waarin hij Bijbelteksten uitlegt met behulp van het Arabisch, hierin komt ook קִרְדָּה פֶּחַד voorbij.¹¹³ Hij problematiseert het feit dat 'vrees voor mensen' in Spreuken 29:25¹¹⁴ tegenover 'vertrouwen op de Heer' wordt gezet. Het Hebreeuwse woord voor 'vrees' is hier קִרְדָּה. Vervolgens behandelt hij het Arabische werkwoord *faza'*, dat 'to be afraid' betekent.¹¹⁵ In combinatie met het voorzetsel *'ilā* krijgt *faza'* de betekenis 'uit angst ergens naartoe vluchten'. Uit deze combinatie is het zelfstandig naamwoord *mafza'* ontstaan, wat 'place of refuge, retreat, sanctuary' betekent.¹¹⁶ Op deze manier zijn 'vrees' en 'schuilplaats' sterk aan elkaar verbonden. Dat is volgens Kopf de oplossing voor het probleem van Spreuken 29:25. Toevlucht zoeken bij mensen is namelijk wel in contrast met vertrouwen op God. En volgens Kopf kan ook קִרְדָּה פֶּחַד op deze manier begrepen worden. De aanduiding voor God betekent dan 'die Zuflucht Isaaks'.¹¹⁷ Dit kan vertaald worden als 'de Schuilplaats' of 'Toevlucht van Isaak'.

Norbert Krieger komt in 1961 met een meer psychologische verklaring van קִרְדָּה פֶּחַד. Hij verdedigt dat Isaak een angstig man is geworden door de traumatische ervaring dat zijn vader hem op het altaar bond. Deze angst is hij volgens Krieger nooit meer kwijtgeraakt.¹¹⁸ קִרְדָּה פֶּחַד kan dus gezien worden als de God waarvoor Isaak bang is. Isaak verkeerde waarschijnlijk voortdurend in een angstige, paniekerige toestand.¹¹⁹ Krieger sluit hierbij aan bij een brede traditie die קִרְדָּה פֶּחַד interpreteert vanuit de binding van Isaak. De sterk psychologische insteek van Krieger is hierbij nieuw.

In 1969 maakt Siegfried Morenz een vergelijking tussen 'vrees van de Farao' en 'vrees van Isaak'. Vrees voor de Farao komt voort uit de macht van de Farao.¹²⁰ De 'vrees voor de Farao' heeft zich in Egypte ontwikkeld naar een vrees die vergeleken kan worden met 'vrees voor God'.¹²¹ קִרְדָּה פֶּחַד moet volgens Morenz geïnterpreteerd worden als 'schrecken, der Isaak erfalt'.¹²² Terwijl 'vrees van de Farao' en 'vrees van God' betekenen dat de Farao en God gevreesd worden.¹²³ Morenz verwerpt hiermee de theorie van Meyer.

Dan komt in 1972 D.R. Hillers die kritiek uit op de onderbouwing van Albright. Albright verwijst naar het Arabische *fahid*, Hillers wijst erop dat dit altijd meerdere mensen aanduidt en dus nooit één verwant. Ditzelfde geldt voor het Palmyrese *paḥdā*. Daarnaast is *paḥdā* waarschijnlijk een Arabisch leenwoord zonder duidelijk Aramese equivalent.¹²⁴ Verder moet het Ugaritische *phd* volgens Hillers verbonden worden met het Akkadische *puḥādu*, wat allebei 'lam' betekent. Deze woorden zijn ook niet

¹¹¹ Pfeiffer, "The Fear of God," 42.

¹¹² Pfeiffer, "The Fear of God," 42-43.

¹¹³ L. Kopf, "Arabische Etymologien und Parallelen zum Bibelwörterbuch," *Vetus Testamentum* 9 (1959): 247-287.

¹¹⁴ Spreuken 29:25: וְיִתֵּן מוֹקֵשׁ וּבֹטָח בִּיהוָה יִשְׁלָב:

¹¹⁵ H. Wehr, J.M. Cowan, *A Dictionary of Modern Written Arabic*, 4e ed (Wiesbaden: Harrassowitz, 1979) s.v. *faza'*.

¹¹⁶ Wehr, Cowan, *A Dictionary of Modern Written Arabic*, s.v. *mafza'*.

¹¹⁷ Kopf, "Arabische Etymologien," 257.

¹¹⁸ N. Krieger, "Der Schrecken Isaaks," *Judaica* 17 (1961): 193-194.

¹¹⁹ Krieger, "Der Schrecken Isaaks," 195.

¹²⁰ S. Morenz, "Der Schrecken Pharaos," *Liber Amicorum*, Numen Book 17, 113-125. (Leiden: Brill, 1969), 114-115.

¹²¹ Morenz, "Der Schrecken Pharaos," 123.

¹²² Morenz, "Der Schrecken Pharaos," 122.

¹²³ S. Morenz, "Der Schrecken Pharaos," *Liber Amicorum*, Numen Book 17, 113-125. (Leiden: Brill, 1969), 122.

¹²⁴ D.R. Hillers, "Paḥad yiṣḥāq," *Journal of Biblical Literature* 91.1 (1972): 91.

zo nauw verbonden met *faḥiḡ* en *paḥdâ* als Albright doet voorkomen. Allereerst omdat de Akkadisch *d* niet zomaar voortkomt uit een *ḡ*. Daarnaast zijn woorden die een groep mensen aanduiden in veel talen anders dan woorden die een groep dieren aanduiden. Deze betekenisverandering van stam naar kudde kan dus niet zomaar worden aangenomen volgens Hillers. Hij vindt het daarom te speculatief wat Albright doet en vertaalt *ḡḡ* daarom met ‘vrees’.¹²⁵

2.3.3 Interpretaties 1975 tot 2000

In 1975 schrijft Hans-Peter Müller dat *ḡḡ* verbonden kan worden met de eigennaam *ḡḡḡ*.¹²⁶ Deze naam kan volgens hem geïnterpreteerd worden als *ḡḡ ḡḡ* wat vertaald kan worden als: ‘(schützender) Schatten des *Paḥad*’.¹²⁷ Deze verbinding impliceert dat *ḡḡ* ook geïnterpreteerd kan worden als beschermende schaduw. Een jaar later in 1976 schrijft Müller wederom in een boekbespreking over *ḡḡ*. Hier gebruikt hij *ḡḡ* als voorbeeld van een aanduiding voor de lokale vooroudergod die verbonden was met de hoofdgod El.¹²⁸ In beide stukken van Müller gaat het maar een paar zinnen over *ḡḡ*. Hier komt verandering in wanneer hij over *ḡḡ* mag schrijven voor het Duitse *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament*, dat in 1987-1988 wordt uitgegeven. Dit is de basis voor het in 2001 uitgekomen *Theological Dictionary of the Old Testament*.¹²⁹ Hierin werkt hij zijn visie uitgebreid uit en verdedigt hij de stelling dat *ḡḡ* in *ḡḡ* komt van *ḡḡ* I. Dit kan volgens hem verschillend geïnterpreteerd worden: 1. ‘fearsome one’; 2. als een bezittelijk genitivus, waarin de vrees bij Isaak vandaan komt, ‘the fearsome one of Isaac’. 3. als laatste kan het gaan om ‘fear evoked by Isaac’, vanuit het idee dat iedereen die een vreeswekkende god aanhangt zelf ook vreeswekkend wordt.¹³⁰ Ook hier bespreekt hij de eigennaam *ḡḡḡ* die hij interpreteert als ‘Shadow of the *paḥad*’. *ḡḡ* is volgens hem een aanduiding voor datgene dat de familie of stam beschermt. Het is een god die vrees oproept bij buitenstaanders.¹³¹ Deze interpretatie lijkt qua betekenis op die van Kopf die pleit voor *ḡḡ* als ‘toevluchtsoord’. In beide interpretaties is God een beschermende God.

In 1978 komt André Lemaire met een onderzoek naar een specifieke stam, de zonen van Jakob, die leefde in het land van Hephher in de buurt van Sichem.¹³² Hun god was *ḡḡ* en rond de 13e eeuw v.Chr. zijn ze geïntegreerd in de zonen van Israël.¹³³ Lemaire wijst ook op het belang van topografie omdat dit een stabiele basis is.¹³⁴ Verder gaat Lemaire ervan uit dat een stam zich rondom een voorvader organiseerde, die als personificatie van de stam fungeerde.¹³⁵ *ḡḡ* moet volgens hem gezien worden als een naam voor de stamgod van de zonen van Jakob.¹³⁶ Volgens Lemaire is de toevoeging ‘Isaac’ pas een latere redactionele verandering. Oorspronkelijk zwoer Jakob bij ‘de god van zijn vader, *ḡḡ*’.¹³⁷ Lemaire wil de naam het liefst onvertaald laten.¹³⁸ Hij denkt dat de naam *ḡḡ* het best verklaard kan

¹²⁵ Hillers, “*Paḥad yiṣḥāq*,” 92.

¹²⁶ Deze naam komt voor in Numeri 26:33; 27:1, 7; 36:2, 6, 10, 11; Jozua 17:3; 1 Kronieken 7:15.

¹²⁷ H.P. Müller, “Buchbesprechungen,” *Zeitschrift für Assyriologie* 65 (1975) 311.

¹²⁸ H.P. Müller, “Buchbesprechungen,” *Zeitschrift für Assyriologie* 66 (1976) 309.

¹²⁹ H.P. Müller, “*paḥad*,” *Theological Dictionary of the Old Testament* 11:524.

¹³⁰ Müller, *Theological Dictionary of the Old Testament*, 11:524.

¹³¹ Müller, *Theological Dictionary of the Old Testament*, 11:524.

¹³² A. Lemaire, “Les Benê Jacob: Essai d'interprétation historique d'une tradition patriarcale,” *Revue biblique* 85 (1978): 322-323.

¹³³ A. Lemaire, “Les Benê Jacob: Essai d'interprétation historique d'une tradition patriarcale,” *Revue biblique* 85 (1978): 337.

¹³⁴ Lemaire, “Les Benê Jacob,” 321.

¹³⁵ Lemaire, “Les Benê Jacob,” 321.

¹³⁶ Lemaire, “Les Benê Jacob,” 323.

¹³⁷ Lemaire, “Les Benê Jacob,” 324.

¹³⁸ Lemaire, “Les Benê Jacob,” 326.

worden vanuit הַחֵבֶן II 'heup'.¹³⁹ Dit is namelijk een Aramees leenwoord en dat past goed in het verhaal. Ten eerste komt Jakob uit het Overjordaans waar Aramees gesproken werd. Daarnaast wordt Jakob in Genesis 32 aangeraakt bij de heup en is de heup een plek die een rol heeft bij het zweren van een eed. Bij het zweren van de eed staat de heup hier symbool voor het nageslacht.¹⁴⁰ Lemaire is het met Alt eens dat הַחֵבֶן gezien moet worden als een verwijzing naar een oude godheid die deel geworden is van de Israëlitische godsdienst. Maar voor de interpretatie van הַחֵבֶן zit hij meer op de lijn van Albright die verklaart vanuit הַחֵבֶן II. Wanneer nakomelingen worden omschrijven als dat wat uit de heup komt, is de heup een eufemisme voor het geslachtsdeel. Volgens Lemaire werd de heup van Jakob zo ook gezien als oorsprong van het volk, de zonen van Jakob. Hij acht het daarom waarschijnlijk dat de term een soort cultische waarde kreeg en dat הַחֵבֶן een aanduiding werd voor de God van de zonen van Jakob.¹⁴¹

Klaus Koch gaat in 1980 door in de lijn van Lemaire zonder hem expliciet te noemen. Ook hij gebruikt voor zijn verklaring הַחֵבֶן II.¹⁴² Hij legt de nadruk op het feit dat Jakob zweert bij de הַחֵבֶן . Het gaat hierbij volgens Koch dus om de heup van Isaak wat vervolgens een eufemisme is voor het geslachtsdeel van Isaak. En het geslachtsdeel staat dan weer symbool voor de afstammelingen van Isaak. Volgens Koch gaat het hierbij om alles wat bij Isaak geboren wordt, zowel zijn kinderen als de lammetjes bij zijn schapen. De הַחֵבֶן is dus de 'voortplantingskracht' van Isaak. Het is de kracht die zorgt voor zowel nageslacht bij de mensen als de dieren.¹⁴³ Bij deze kracht zweert Jakob (vers 53) en deze kracht heeft ervoor gezorgd dat hij met een gezin en veel vee bij Laban is vertrokken (vers 42).

In 1981 komt het commentaar van Claus Westermann op Genesis uit. Hij noemt de optie van Alt controversieel. De optie om met 'vrees' te vertalen vindt hij niet passen bij God.¹⁴⁴ Daarom neemt hij voorzichtig de theorie van Kopf en Müller over en vertaalt hij als: 'Schutz Isaaks'.¹⁴⁵ Westermann maakt dus expliciet dat hij de vertaling 'vrees' niet passend vindt, en gaat daarom op zoek naar een andere verklaring.

In 1983 komt *Hebräisches und Aramäisches Lexikon zum Alten Testament* van Ludwig Koehler, Walter Baumgartner en Johann Jakob Stamm.¹⁴⁶ Dit woordenboek wordt in 2001 herzien en vertaald door M.E.J. Richardson. De interpretaties rond הַחֵבֶן blijven hierbij ongewijzigd. Net als in eerdere woordenboeken krijgt הַחֵבֶן een aparte vermelding onder הַחֵבֶן I. Hierbij wordt aangegeven dat de betekenis betwist is. Twee mogelijkheden worden beschreven: 'fear of Isaac' en 'relation of Isaac'. Beide interpretaties worden verder uitgewerkt.¹⁴⁷

In 1984 gaat Emile Puech door in de lijn van Hillers en reageert met name op Lemaire. Net als Müller verbindt Puech הַחֵבֶן aan de eigennaam הַחֵבֶן . In tegenstelling tot Müller noemt Puech de betekenis van de naam onzeker.¹⁴⁸ Hij noemt het wel opmerkelijk dat deze man een zoon van Hephher, een zoon

¹³⁹ Lemaire, "Les Benê Jacob," 326.

¹⁴⁰ Lemaire, "Les Benê Jacob," 327.

¹⁴¹ Lemaire, "Les Benê Jacob," 327.

¹⁴² K. Koch. "pahad jishaq - eine Gottesbezeichnung." *Werden und Wirken des Alten Testaments*. A. Rainer, red. 107-115. (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1980), 113.

¹⁴³ Koch. "pahad jishaq," 113.

¹⁴⁴ Westermann, *Genesis*, 606.

¹⁴⁵ Westermann, *Genesis*, 607; Ook in C.S. Westermann, L.F. Stolk, *Genesis II: Een Praktische Bijbelverklaring*, Tekst & Toelichting (Kampen: Kok, 1986), 54. wordt הַחֵבֶן vertaald als 'Schutse van Isaak' Ook J.A. Soggin, *Das Buch Genesis: Kommentar* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1997), 391. Volgt deze lijn waarin pahad wordt opgevat als schuilplaats.

¹⁴⁶ L. Koehler, W. Baumgartner, J.J. Stamm, *Hebräisches und Aramäisches Lexikon zum Alten Testament*, 3e editie (Leiden: Brill, 1983).

¹⁴⁷ HALOT, s.v. הַחֵבֶן I.

¹⁴⁸ E. Puech, "La Crainte D'Isaac' En Genèse XXI 42 Et 53," *Vetus Testamentum* 34.3 (1984): 356.

van Gilead, is. Het verhaal van Genesis 31 speelt zich namelijk ook af in Gal-Ed. Hierdoor denkt Puech dat deze eigennaam verbonden is met de aanduiding voor God die in die streek gebruikt werd.¹⁴⁹ Net als Pfeiffer en Morenz benoemt ook Puech dat het vrezen van goden gebruikelijk was in de oudheid. Hiervoor verwijst hij naar het Akkadische *puluhtu*,¹⁵⁰ wat gebruikt wordt om de 'vrees' uit te drukken die mensen bijvoorbeeld hadden voor de maangod Sin. Volgens Puech kan Abraham dit idee van 'vrees voor de goden' hebben meegenomen uit Ur. In reactie op Lemaire verdedigt Puech dat 𐎧𐎢𐎱 en 𐎧𐎢𐎱! bij elkaar horen. Volgens hem moet het gezien worden als aanduiding van God zoals 'de machtige van Jakob'.¹⁵¹ Ook verwijst hij naar een kom uit de 13e eeuw v.Chr. die gevonden is in Hala Sultan Tekké op Cyprus. Hierin staat een inscriptie in alfabetisch spijkerschrift: *ks/s₁(?) aky bn ypthd*. Dit kan vertaald worden als: 'Coupe d'Aky, fils de *ypthd*'.¹⁵² De *t* is volgens Puech een tussenvoegsel dat vaker voorkomt in Kanaänitische talen. *Ypthd* kan volgens hem daarom vertaald worden als: hij vreesde (het goddelijke) of laat hem (het goddelijke) vrezen.¹⁵³ Zo komt Puech tot de conclusie dat 𐎧𐎢𐎱! 𐎧𐎢𐎱 gezien moet worden als een titel voor God zoals ook 'de machtige van Jakob' een titel is. Deze titel werd waarschijnlijk maar in een kleine streek gebruikt is daarom niet wijdverspreid geraakt.¹⁵⁴ Dus Puech wijst de opties 'verwant van Isaak' en 'dij van Isaak' af en verdedigt de lezing 'Vrees van Isaak'.

In het volgende jaar reageert Lemaire op Puech en dan specifiek op de Hala Sultan Tekké-inscriptie. Het is volgens hem onwaarschijnlijk dat *ypthd* van de stam *p_hd* komt zoals Puech beweerde. Volgens Lemaire moet *ypthd* begrepen worden uit de stam *p_h*. De *d* is hierbij een aanduiding voor de godheid Hadad.¹⁵⁵ Daarom kan deze inscriptie volgens Lemaire niet gebruikt worden als onderbouwing voor de uitleg van 𐎧𐎢𐎱 als 'vrees'.¹⁵⁶

Eerder datzelfde jaar komt Meir Malul met een meer narratieve verklaring. Ondanks de kritiek van Puech gaat Malul door in het denken van Lemaire en Koch over de eed zweren bij de heup.¹⁵⁷ Hij werkt dit verder uit en stelt dat 𐎧𐎢𐎱! 𐎧𐎢𐎱 symbool staat voor de familie van Isaak met daarbij de voorouderlijke geesten. Zo heeft de eed bij de heup te maken met het doorgeven van de generaties.¹⁵⁸ Hierdoor worden de voorgaande en de komende generaties erbij betrokken. Ter verdediging van deze interpretatie die gekoppeld is aan 𐎧𐎢𐎱 II wordt verwezen naar Genesis 24:2 en Genesis 47:29-31. Zowel Lemaire, Koch als Malul halen deze teksten aan, aangezien hier ook een eed gezworen wordt door een aartsvader en in beide gevallen wordt hierbij een hand op de heup gelegd.¹⁵⁹ Het Hebreeuwse woord dat in Genesis 24 en 47 voor heup gebruikt wordt, is יָרֵךְ en geen 𐎧𐎢𐎱. Malul wijst er ook op dat het bij

¹⁴⁹ Puech, "La Crainte D'Isaac," 357.

¹⁵⁰ Het Akkadische *puluhtu* betekent 1. *Auesomeness, fearsomeness, terrifying quality*; 2. *Fear, panic, terror*; 3. *Reverence, respect, awe*. Ook bij dit woord zijn zowel de positieve als negatieve betekenis van vrees aanwezig. Al heeft het woord twee dezelfde letters als 𐎧𐎢𐎱, toch staat het etymologisch weer ver bij 𐎧𐎢𐎱 vandaan. R.D. Biggs, et al., *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, Volume 12, P. (Chicago: The Oriental Institute, 2005) s.v. *puluhtu*.

¹⁵¹ Puech, "La Crainte D'Isaac," 358.

¹⁵² Puech, "La Crainte D'Isaac," 358.

¹⁵³ Puech, "La Crainte D'Isaac," 358.

¹⁵⁴ Puech, "La Crainte D'Isaac," 359.

¹⁵⁵ A. Lemaire, "A propos de pahad dans l'onomastique ouestsémitique," *Vetus Testamentum* 35.4 (1985): 500.

¹⁵⁶ Lemaire, "A propos de pahad," 500-501.

¹⁵⁷ M. Malul, "More on pachad yitschāq (Genesis 31:42,53) and the oath by the thigh," *Vetus testamentum* 35.2 (1985): 194

¹⁵⁸ Malul, "More on pachad yitschāq," 200.

¹⁵⁹ Koch. "pahad jishaq," 114.

Lemaire, "Les Benê Jacob," 327.

Malul, "More on pachad yitschāq," 196.

het zweren van deze eden gaat om een oude aartsvader die als het ware zijn laatste wil duidelijk maakt. Daarom worden deze eden ook heel belangrijk gevonden.¹⁶⁰

In 1995 verschijnt het commentaar van Victor Hamilton. Hij heeft ook over קִנְיָ' דָּנָה geschreven in NICOT, dat twee jaar later verschijnt.¹⁶¹ Hamilton verdedigt dat קִנְיָ' דָּנָה geïnterpreteerd moet worden als 'the One of Isaac who inspires dread'.¹⁶² Volgens hem geeft דָּנָה altijd de bron van vrees weer en niet het object van vrees. En daarnaast is het een omschrijving van God. Het gaat dus niet om wat Isaak vreest en ook Isaak zelf wordt niet gevreesd. Het is de God van Isaak die gevreesd wordt. Dit past volgens Hamilton ook precies in het verhaal omdat Laban gewaarschuwd is door God.

In 1995 verschijnt *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*.¹⁶³ In 1999 komt hier een tweede herziene editie van, maar de omschrijving over קִנְיָ' דָּנָה door Matthias Köckert is ongewijzigd gebleven.¹⁶⁴ Na het bespreken van de vele opties die geopperd zijn komt hij tot de conclusie dat een verklaring gezocht moet worden in het verhaal. Hij wijst daarbij op het ingrijpen van God in vers 24 en 29, waarin God Laban waarschuwt.¹⁶⁵ קִנְיָ' דָּנָה slaat volgens Köckert dus op de God van Isaak die angst oproept bij Laban.

2.3.4 Interpretaties 2000 tot heden

In 2005 komt Lawrence Zalcman met een aanvulling op het denken van Alt, Pfeiffer en Lemaire. Hij wijst op de Edomitische god קִי . Hij meent dat deze naam gelinkt is aan het Hebreeuwse קִי ¹⁶⁶ wat volgens hem een synoniem is voor דָּנָה.¹⁶⁷ In lijn hiermee stelt hij dat דָּנָה een naam was voor de God van Israël.¹⁶⁸ Hiermee onderbouwt hij zijn theorie dat de Israëlieten en Edomieten een deels gemeenschappelijke religie hadden.¹⁶⁹

In 2007 verscheen de 18^e editie van Wilhelm Gesenius' *Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*. Voor קִנְיָ' דָּנָה worden daarin drie mogelijke interpretaties genoemd. De eerste luidt: 'vor dem Isaak erschrickt oder erschrocken ist' (degene voor wie Isaak bang is). De tweede is: 'der Schreck, der von Isaak ausgeht' (de angst die van Isaak uitgaat), al wordt daarbij opgemerkt dat deze betekenis onzeker is. Als derde mogelijkheid wordt de opvatting genoemd dat דָּנָה de naam van een familiegod is; ook deze uitleg wordt als onzeker en omstreden aangemerkt.¹⁷⁰

In 2007 komt *The Dictionary of Classical Hebrew* van Clines. In dit woordenboek is er bij דָּנָה I een gelijksoortige onderverdeling gemaakt als in HALOT. קִנְיָ' דָּנָה wordt ook hier benoemd onder דָּנָה I

¹⁶⁰ Malul, "More on pachad yitschāq," 197.

¹⁶¹ V.P. Hamilton, "דָּנָה II" *New International Dictionary of Old Testament Theology & Exegesis*. Hier verdedigt hij dezelfde stelling als in het commentaar.

¹⁶² V.P. Hamilton, *The Book of Genesis: Chapters 18-50*, The New International Commentary on the Old Testament (Grand Rapids: Eerdmans, 1995), 310.

¹⁶³ M. Köckert, "Fear of Isaac יִצְחָק דָּנָה," *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, red. K. van der Toorn, B. Becking, P. W. van der Horst (Leiden: Brill, 1995), 621-626.

¹⁶⁴ M. Köckert, "Fear of Isaac יִצְחָק דָּנָה," *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, 2e editie, red. K. van der Toorn, B. Becking, P. W. van der Horst (Leiden: Brill; Grand Rapids: Eerdmans, 1999), 329-331.

¹⁶⁵ Köckert, "Fear of Isaac יִצְחָק דָּנָה," 331.

¹⁶⁶ 'feel disgust, repugnance for; dread; frighten, horrify' HALOT, s.v. קִי I.

¹⁶⁷ L. Zalcman, "Shield of Abraham, fear of Isaac, dread of Esau," *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 117.3 (2005): 407.

¹⁶⁸ Zalcman, "Shield of Abraham," 408.

¹⁶⁹ Zalcman, "Shield of Abraham," 410.

¹⁷⁰ Ges¹⁸, s.v. דָּנָה I.

en wordt omschreven als: ‘fear of Isaac, a name for YHWH’.¹⁷¹ Hierbij wordt ook de mogelijkheid opengehouden dat דָּחַד een andere betekenis kan hebben namelijk, דָּחַד III: ‘kinsman; cabal, pack’.¹⁷²

Evert van den Berg schrijft in 2012 over de verschillende aanduidingen voor God en goden in de aartsvaderverhalen. In het spoor van Alt verbindt hij deze met de geschiedenis en vroegere godsdiensten.¹⁷³ In dit betoog over de ontstaansgeschiedenis van de verschillende benamingen voor God bespreekt hij ook het verhaal over de binding van Isaak. In Genesis 22 komen אֱלֹהִים, הָאֱלֹהִים en יְהוָה voor als aanduidingen voor God. Dit zijn volgens Van den Berg verwijzingen naar verschillende goden waarbij הָאֱלֹהִים vraagt om het offer van Isaak.¹⁷⁴ Dit is volgens Van den Berg dan ook de god voor wie Isaak bang is en de god die wordt aangeduid als דָּחַד יְהוָה. דָּחַד יְהוָה moet volgens Van den Berg dan ook worden gezien als ‘de Schrik van Isaak’.¹⁷⁵ דָּחַד יְהוָה is dus een verwijzing naar de god die Abraham vroeg om Isaak te offeren.

2.3.5 Conclusie

Er is in de afgelopen eeuw veel geschreven over de uitdrukking דָּחַד יְהוָה. De interpretaties kunnen grofweg in vier benaderingen worden onderscheiden: 1. דָּחַד יְהוָה als verwijzing naar een godheid, 2. als uitdrukking van ‘vrees’ of ‘ontzag’, 3. als afgeleide van een alternatieve wortel, דָּחַד II, en 4. als symbool voor bescherming of toevlucht. Deze vier benaderingen overlappen elkaar op verschillende manieren.

2.3.5.1 Verwijzing naar een godheid

Sommige onderzoekers menen dat דָּחַד יְהוָה oorspronkelijk verwees naar een (regionale) godheid. De suggestie van Meyer dat דָּחַד יְהוָה een godheid is, heeft geen instemming gevonden. Er zijn ook geen andere aanwijzingen gevonden dat דָּחַד יְהוָה de godheid van Berseba zou zijn, daarom wordt deze theorie afgewezen. Alt, Pfeiffer, Lemaire, Zalcman en Van den Berg menen dat דָּחַד יְהוָה een oude godheid aanduidt. Binnen deze groep bestaan verschillende opvattingen over de precieze betekenis van דָּחַד יְהוָה. Pfeiffer, Morenz, Puech en Zalcman beschrijven dat ‘vrees voor goden’ een bekend verschijnsel is in het oude Midden-Oosten en leggen de nadruk op ‘vrees’ als de betekenis van דָּחַד יְהוָה. Lemaire daarentegen gaat uit van een alternatieve wortel, דָּחַד II, met de betekenis ‘heup’. Al laat hij de archaïsche gods aanduiding het liefst onvertaald.

2.3.5.2 Uitdrukking van ‘vrees’ of ‘ontzag’

Een tweede benadering beschouwt דָּחַד יְהוָה als aanduiding van een houding ten opzichte van God. Ook binnen deze benadering bestaan verschillende interpretaties. Skinner, GB en Morenz interpreteren het als ‘ontzag’ dat Isaak voor God voelde. Krieger en Van den Berg spreken eerder van ‘angst’ die Isaak zou hebben gehad. Alt, Hamilton en Köckert kiezen voor een derde variant, waarin de term wijst op de vrees die de God van Isaak bij anderen oproept, zoals bij Laban. Deze interpretatie sluit aan bij de uitleg van KBL, die דָּחַד יְהוָה als een godstitel opvat. Alt en Puech sluiten hier enigszins bij aan door een duidelijk verband aan te wijzen tussen דָּחַד יְהוָה en andere gods aanduidingen, zoals ‘de Machtige van Jakob’.

¹⁷¹ DCH, s.v. דָּחַד I.

¹⁷² DCH, s.v. דָּחַד I-VI.

¹⁷³ E. van den Berg, “Over aartsvaders en over hun goden,” *Genesis* K. Spronk. red. Cahiers 27. 85-96 (Bergambacht: 2VM, 2012), 92.

¹⁷⁴ Van den Berg, “Over aartsvaders en over hun goden,” 95.

¹⁷⁵ Van den Berg, “Over aartsvaders en over hun goden,” 95.

2.3.5.3 Vanuit קִנְיָן II

Een derde benadering komt van Albright, die קִנְיָן verbindt met קִנְיָן II en het vertaalt als 'Kinsman'. Deze vertaling wordt echter scherp bekritiseerd door Hillers en Puech vanwege de etymologische stappen. De vertaling 'Kinsman' heeft na Albright ook geen verdedigers meer gekregen afgezien van het feit dat *DCH* קִנְיָן III de vertaling 'Kinsman' geeft. Hiermee kan deze interpretatie verworpen worden. Met het verwerpen van 'Kinsman' blijven andere interpretaties vanuit קִנְיָן II mogelijk. Zo baseert Lemaire zijn uitleg eveneens op deze wortel. Ook Koch en Malul bewegen zich in dit spoor. Koch interpreteert קִנְיָן als voortplantingskracht van Isaak, terwijl Malul de term verbindt met voorouderlijke geesten en nakomelingschap.

2.3.5.4 Bescherming of toevlucht

De laatste benadering leest קִנְיָן als aanduiding van bescherming of toevlucht. Kopf komt tot deze interpretatie van het Arabisch en Müller komt hiertoe via de persoonsnaam קִנְיָן die hij vertaalt als 'schaduw van קִנְיָן '. Westermann sluit zich aan bij deze interpretatie, mede omdat deze goed aansluit bij zijn visie op God. Ook Soggin kiest voor deze vertaling.

2.3.5.5 Woordenboeken

De bijzondere aard van de uitdrukking blijkt ook uit het feit dat BDB, GB, KBL, *HALOT*, Ges¹⁸ en *DCH* er allemaal expliciet aandacht aan besteden. In de meeste gevallen wordt gekozen voor de vertaling 'vrees' of 'ontzag'. Alternatieve interpretaties, zoals die van Alt of Albright, worden meestal wel genoemd maar zelden overgenomen. Dit bevestigt enerzijds dat קִנְיָן קִנְיָן als uitzonderlijke uitdrukking wordt beschouwd, maar anderzijds dat de precieze betekenis omstreden blijft.

2.4 Bijbelvertalingen na 1500

Door de jaren heen zijn er vele Bijbelvertalingen gemaakt in veel verschillende talen. Voor dit onderzoek zijn er 53 Bijbelvertalingen onderzocht, vrijwel uitsluitend uit Europese talen. Om ook modernere vertalingen te onderzoeken heb ik gebruikgemaakt van *Het Oude Testament in zes Nederlandse Vertalingen*,¹⁷⁶ twee woord-voor-woord vertalingen,¹⁷⁷ *biblija.net*,¹⁷⁸ *debijbel.nl*,¹⁷⁹ *bibliacatolica.com.br*,¹⁸⁰ *biblegateway.com*¹⁸¹ en nog een aantal specifieke vertalingen¹⁸². Vanuit deze bronnen zijn 53 Bijbelvertalingen onderzocht op de interpretatie van קִנְיָן קִנְיָן . In bijlage 1 is een tabel is opgenomen met een overzicht van de vertalingen en hoe קִנְיָן קִנְיָן is vertaald. Over het algemeen zijn er drie manieren waarop vertalingen omgaan met קִנְיָן קִנְיָן .

1. Vertalen in het taalveld 'vrees'
2. Vertalen als God van Isaak

¹⁷⁶ C. Houtman, red., *Het Oude Testament in Zes Nederlandse Vertalingen Deel 1 Genesis – 1 Samuel* ('s-Gravenhage: Boekencentrum, 1979).

¹⁷⁷ L. Buijs, M. Storm, *Tora: De onderwijzing van Mosje*, (Amsterdam: Em. Querido's, 1994), 106-107; A. Koster, *Eerst, de Namen: Een Woord-Voor-Woord Vertaling Uit Het Hebreeuws van de Boeken Genesis En Exodus*, De Hebreeuwse Bijbel: Een Woord-Voor-Woord Vertaling in 14 Delen (Eindhoven: Aproz, 1998), 51-52.

¹⁷⁸ De betekenis van de afkortingen kan gevonden worden in Bijlage 1. ASV; BCI; CHR; DAL; EAB; EKV; HKS; KJV; RCB; RUS; RVR95; SEG; SSP; SSP3; WEB.

¹⁷⁹ AMP; BGT; CEV; DHHS94; ESV; GNAB; GNB; GNT; HSV; NASB; NBV; NBV21; NFC; PBDC13; PDV2017; SHA; UTT; WV2012.

¹⁸⁰ BJ (fr); BJ (sp); NJB.

¹⁸¹ GNV; LB; NCB; NCV; YLT.

¹⁸² JB; de Naardense Bijbel; BJ (po) op: *liturgiashoras.online*; BJ (fr)= *La Bible de Jérusalem*. Paris: Éditions du Cerf, 2003.

3. Vertalen in de richting van naaste verwant

2.4.1 Vrees van Isaak

Een grote meerderheid van de vertalingen kiest voor de betekenis ‘vrees’. In een aantal vertalingen wordt dit negatief geïnterpreteerd als ‘schrik van Isaak’.¹⁸³ In een aantal andere vertalingen wordt het duidelijk positief geïnterpreteerd als ‘de God voor wie Isaak diep ontzag heeft’.¹⁸⁴ Net als in de NBV21 voegen veel vertalingen ‘God’ toe om de vertaling te verduidelijken. Deze verduidelijking beperkt echter wel de interpretatiemogelijkheden. Een meer neutrale vertaling als ‘de Gevreesde van Isaak’¹⁸⁵ kan geïnterpreteerd worden als God van Isaak, die door anderen gevreesd wordt, of de God die door Isaak gevreesd wordt. Door het gebruik van ‘God’ moet de vertaling een keuze maken tussen beide opties.

2.4.2 God van Isaak

Een aantal vertalingen voegt ‘God’ toe als verduidelijking dat קִנְיָן תִּפְּחָה gaat over God, maar behouden daarnaast een element uit het betekenisveld van ‘vrees’. Er zijn echter ook vertalingen waarin iedere verwijzing naar תִּפְּחָה ontbreekt en het alleen gaat over de ‘God van Isaak’. De GNT en NCV gebruiken in vers 42 geen verwijzing naar תִּפְּחָה, maar in vers 53 vertalen ze met ‘God whom his father Isaac worshiped’. Vers 53 laat zien dat deze vertalers תִּפְּחָה toch begripen binnen het veld van positieve vrees.

2.4.3 Verwant van Isaak

In 1940 is Albright met de theorie gekomen dat קִנְיָן תִּפְּחָה vertaald moet worden als ‘Kinsman of Isaac’. In 1966 wordt deze vertaling voor het eerst overgenomen door de Engelse Jerusalem Bible. Ook de New Jerusalem Bible van 1985 heeft deze vertaling. The Jerusalem Bible is vertaald vanuit de ‘ancient texts’ maar ook sterk beïnvloed door de Franse Biblia Jerusalem.¹⁸⁶ Het is opvallend dat de Franse Biblia Jerusalem vertaalt als ‘celui que craint Isaac’ en dus in het betekenisveld van ‘vrees’. Deze Franse vertaling is uitgekomen in 1956 en vormt de basis voor de Engelse Jerusalem Bible. De Spaanse Biblia de Jerusalén uit 1967 vertaalt als ‘el Padrino de Isaac’ en de Portugese Bíblia de Jerusalém uit 1981 vertaalt als ‘o Parente de Isaac’. Beide vertalingen raken net als het Engelse ‘Kinsman’ aan een nauwe familieverwantschap. Ook de herziene Franse editie volgt in dit spoor met ‘le Parent d’Isaac’.

2.4.4 Conclusie

In de onderzochte Bijbelvertalingen wordt קִנְיָן תִּפְּחָה van 1500 tot 1966 vertaald met de betekenis ‘Vrees van Isaak’. De kanttekeningen bij de Statenvertaling vermelden dat het hier gaat om de God die door Isaak gediend wordt, maar in de vertaling wordt dit niet zichtbaar gemaakt.¹⁸⁷ In 1966 verscheen de Jerusalem Bible die vertaalt in lijn met Albright. Ook de Spaanse Biblia de Jerusalén en de Portugese Bíblia de Jerusalém volgen deze lijn. Vanaf 1966 werken vertalingen steeds vaker uit hoe ‘de vrees van Isaak’ moet worden geïnterpreteerd. Daarom voegen vertalers vaak expliciet toe dat het om God gaat.

¹⁸³ SHA, vergelijkbaar met: RVR95; BUI; KOS; NAA; NCB.

¹⁸⁴ NBV21, vergelijkbaar met: DHH; GNB; NBV; PBDC13; BGT.

¹⁸⁵ WV2012 vergelijkbaar met: LB1545; DAL; GNV; KJV; SV; RUS; VIS; ASV; SEG; LEI; PCV; OBB; NBG51; BJ(FR); HKS; NASB; BCI; EAB; SSP; RCB; SSP3; HSV; UTT; ESV; CHR; WEB.

¹⁸⁶ *The Jerusalem Bible*, A. Jones. red. (Garden City: Doubleday, 1966), IV.

¹⁸⁷ *Bijbel, Dat Is de Gansche Heilige Schrift: Bevattende Al de Canonieke Boeken Des Ouden En Nieuwen Testaments*, vol. 1 (Kampen: Kok, 1915), 75. (kanttekening 66)

2.5 Conclusie

In dit hoofdstuk is duidelijk geworden dat de uitdrukking קִנְיָהּ דָּנָה lange tijd vrij eenduidig is opgevat. De oude vertalingen kiezen voor woorden uit het veld van ‘angst’ of ‘vrees’. Dit geldt voor de Septuagint, de Pesjitta, de meeste Targumim en de Vulgaat. De vertalers lijken geen onderscheid te maken tussen דָּנָה in Genesis en elders in de Hebreeuwse Bijbel. Ook in de Samaritaanse Pentateuch wordt דָּנָה op dezelfde manier gebruikt als in Masoretische Tekst. Alleen Targum Neofiti en de Samaritaanse Targum kiezen een andere weg. Zij vertalen niet letterlijk maar theologisch, uit eerbied voor de godsnaam. Dit laat zien dat er al vroeg ongemak was met de aanduiding קִנְיָהּ דָּנָה en dat vertalers op zoek gingen naar alternatieven voor ‘vrees’.

Ook in het rabbijnse jodendom blijft de betekenis voor דָּנָה bijna uitsluitend gezocht worden bij ‘vrees’. Deze vrees wordt wel op verschillende manieren uitgewerkt. Het kan gaan om angst van Isaak voor God, maar ook angst van Jakob om zijn vader niet meer leven te zien. Maar ook positief als ‘ontzag’ van Isaak voor God. Dit ontzag wordt ook geïnterpreteerd als verdienste van Isaak, die zorgt voor bescherming van Jakob. In deze verklaringen wordt vaak verwezen naar verschillende verhalen uit Genesis. Daarnaast wordt ‘vrees’ ook aan Isaak gekoppeld als vaste eigenschap die bij hem hoort. Samen met de eigenschappen van Abraham en Jakob vormt dit een beeld van God. Net als in de oude vertalingen wordt דָּנָה vooral geïnterpreteerd als ‘vrees’. Waarbij ook in deze joodse bronnen aanwijzingen zijn dat קִנְיָהּ דָּנָה gezien werd als een vreemde aanduiding die extra uitleg nodig heeft.

Met de opkomst van de moderne exegese wordt er ook weer opnieuw naar קִנְיָהּ דָּנָה gekeken. Net als de oude vertalingen en beschreven joodse interpretaties blijven de meeste moderne uitleggers דָּנָה interpreteren binnen het betekenisveld van ‘vrees’. Alt, Pfeiffer, Morenz, Zalcman en Van den Berg interpreteren דָּנָה als aanduiding voor een oude godheid met de betekenis ‘vrees’. Skinner en Morenz interpreteren דָּנָה hier als ‘ontzag’ van Isaak, Krieger en Van den Berg als ‘angst’ van Isaak en Alt, Hamilton en Köckert als ‘vrees’ voor de God van Isaak. Deze verschillende interpretaties komen allemaal voort uit de betekenis ‘vrees’. Ook BDB, GB, KBL, *HALOT*, Ges¹⁸ en *DCH* plaatsen קִנְיָהּ דָּנָה onder דָּנָה I met de betekenis ‘vrees’. Een heel andere betekenis wordt eraan gegeven door Albright, Lemaire, Koch en Malul. Zij hebben ieder een eigen interpretatie die voortkomt uit de theorie dat דָּנָה קִנְיָהּ verklaard moet worden vanuit דָּנָה II ‘heup’. Hierbij is veel aandacht voor de verhalen uit Genesis. Een derde groep is ervan overtuigd dat דָּנָה hier een betekenis moet krijgen buiten deze twee bekende stammen. Kopf interpreteert דָּנָה hier als ‘toevlucht’ en Müller als ‘beschutting’. Beide interpretaties raken aan het beeld van een beschermende God. Westermann gaat hierin mee, mede omdat deze verklaring goed bij zijn godsbeeld past en ook Soggin volgt deze lijn. In zekere zin raakt dit aan de vertalingen van Neofiti en de Samaritaanse Targum die vertalen op een manier die binnen hun godsbeeld past.

De meeste Bijbelvertalingen van na 1500 vertalen vanuit de betekenis ‘vrees’. Alleen binnen de traditie van The Jerusalem Bible wordt דָּנָה opgevat in het betekenisveld van ‘Verwant’. Daarnaast zijn er ook enkele vertalingen waarin דָּנָה geïnterpreteerd wordt als God. Ook dit sluit aan bij een lange lijn waarin vertalers niet weten hoe ze קִנְיָהּ דָּנָה moeten vertalen. Ook is het opvallend dat vertalingen קִנְיָהּ דָּנָה steeds vaker interpreteren als Isaak die ontzag heeft voor God. In meer woord-voor-woord vertalingen heeft דָּנָה juist meer een betekenis van ‘angst’.

3 Semantisch Onderzoek

3.1 Etymologie

In het etymologisch onderzoek moet er onderscheid gemaakt worden tussen een eerste en tweede wortel van **פח**: **פח** I met een betekenisveld van ‘vrees’ en **פח** II met een betekenis van ‘heup’. Het gaat hier om minimaal twee verschillende wortels met een onderscheiden etymologie en betekenis.

3.1.1 **פח** I

Het valt eigenlijk niet te zeggen waar de stam **פח** I vandaan komt.¹⁸⁸ **פח** I komt voor in zowel het Middelhebreuws en Joods Aramees, maar dit zijn allebei talen uit latere tijden dan de Hebreeuwse Bijbel.¹⁸⁹ Ook komt **פח** 17x als werkwoord en 24x als zelfstandig naamwoord voor in de Dode Zee-rollen. In al deze gevallen heeft het een betekenis in het veld van ‘vrees’.¹⁹⁰ Het Akkadisch *paḫādu* wordt vaak aangehaald met een betekenis als ‘erschrecken, beben’.¹⁹¹ Maar in het meest actuele woordenboek wordt de betekenis onzeker genoemd omdat het slechts 1x voorkomt in een moeilijke context.¹⁹² Voor de rest zijn er geen andere talen bekend waar het woord vandaan zou kunnen komen. Voor de betekenis moet dus gekeken worden naar het Hebreeuws.

3.1.2 **פח** II

BDB, GB, KBL, HALOT, Ges¹⁸ en DCH hebben dan naast **פח** I ook het lemma **פח** II. Deze Hebreeuwse wortel komt volgens deze woordenboeken slechts één keer voor in de Hebreeuwse Bijbel, in Job 40:17. Dit vers maakt deel uit van de beschrijving van het beest Behemoth, waarbij verschillende lichaamsdelen beeldend worden beschreven. Hierbij wordt ook gesproken over: **גִּידֵי פֶחַדוֹ יִשְׁרָגוּ**. Aangezien het om een lichaamsdeel gaat en niet verbonden kan worden met ‘vrees’ wordt dit in de meeste woordenboeken besproken als een aparte wortel. Aan **פח** II worden geen andere vindplaatsen gekoppeld dan Job 40:17.

Etymologisch wordt dit verbonden met het Arabische **فَحْد** (*fahid, fahd, fihd*).¹⁹³ Dit heeft twee betekenissen: 1. *thigh; leg (of mutton, etc.)*; 2. *subdivision of a tribe*. Ook wordt het verbonden met het Sabees (**FHD** ‘Schenkel’) en Soqori (*fāhid* ‘Volk’).¹⁹⁴ Dit zijn twee talen die nauw verwant aan het Arabisch met in dit geval vergelijkbare betekenissen.¹⁹⁵ Daarnaast wordt **פח** II verbonden met het Syrische **ܦܚܕܐ** (*puḫdā*).¹⁹⁶ Dit heeft de betekenis: ‘1. thigh, buttocks; 2. Two veins of the neck;

¹⁸⁸ Het woord komt mogelijk ook voor in de Deir Alla inscriptie. Volgens Hofijzer moet er *[p]hd* gelezen worden wat vertaald kan worden als ‘fear’. Anderen denken echter dat er in plaats van de *p* een andere letter hoort te staan waardoor het woord ook een andere betekenis krijgt. J. Hoftijzer, K. Jongeling, *Dictionary of the North-West Semitic Inscriptions*, vol. 2 (Leiden: Brill, 1995) s.v. *phd*₂.

¹⁸⁹ HALOT, s.v. **פח** I.

¹⁹⁰ M.G. Abegg et al., *The Dead Sea Scrolls Concordance* (Leiden: Brill, 2016), 609–610. In deze concordantie wordt bij het werkwoord alleen de betekenis ‘to fear, dread’ en bij het zelfstandig naamwoord ‘dread, awe, fear’ genoemd. Zie ook H.P. Stähli, “**פח**,” in *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament*, 2, red. E.S. Jenni, C.S. Westermann (München: Kaiser, 1976), 413, die schrijft dat de betekenis van **פח** in de Dode Zee-rollen altijd raakt aan ‘vrees’.

¹⁹¹ W. von Soden, B. Meissner, *Akkadisches Handwörterbuch: Unter Benutzung Des Lexikalischen Nachlasses von Bruno Meissner (1868-1947)* (Wiesbaden: Harrassowitz, 1959) s.v. *puhadu*.

¹⁹² Biggs, *The Assyrian Dictionary*, s.v. *pahadu*.

¹⁹³ BDB; GB; Ges¹⁸; KBL; HALOT, s.v. *pahad* II

¹⁹⁴ Ges¹⁸, s.v. **פח** II.

¹⁹⁵ Wehr, Cowan, *A Dictionary of Modern Written Arabic*, s.v. *fahid*.

¹⁹⁶ GB; Ges¹⁸; KBL; HALOT, s.v. **פח** II.

jugulars'.¹⁹⁷ Ook wordt er een mogelijk verband gelegd met het Egyptisch *hpdwy*, 'saddle of mutton'.¹⁹⁸ Als laatste wordt een link gelegd met het Ugaritische *phd*,¹⁹⁹ wat 'a yearling lamb' betekent.²⁰⁰

In de laatste decennia is er veel meer informatie gekomen en onderzoek gedaan naar de oude talen uit het Midden-Oosten. Woordenboeken die in de tijd van Albright gebruikt zijn, zijn ondertussen verbeterd en uitgebreid. Dit heeft ook invloed op de redeneringen die door de tijd heen gevoerd zijn. Zo is het Palmyrese *phd* op verschillende manieren geïnterpreteerd. Volgens BDB uit 1906 kan dit gelezen worden als 'thigh'.²⁰¹ In 1940 wordt dit door Albright vertaald als 'family, clan, tribe'.²⁰² Albright blijkt hier gelijk te hebben volgens recente woordenboeken. In het Palmyrees zijn de woorden *phz₂* en *phr₁* bekend. Deze kunnen verbonden worden met *phd₁* aangezien een *d* kan veranderen in een *z* of een *r*.²⁰³ In het Palmyrees kan *phz₂* vertaald worden als 'clan, tribe'.²⁰⁴ In het Palmyrees en Hatra heeft *phr₁* een betekenis *tribe* of *assembly*.²⁰⁵ Ook het Ugaritische *phr* (l) betekent 'assembly, cluster, group, faction, family'.²⁰⁶ Dit is gekoppeld aan het Akkadische *puhru* en dat betekent 'assembly, council, collegium, contingent, army, group; totality, all'.²⁰⁷ Mogelijk heeft BDB het Palmyrese *phd* vanuit het Hebreeuwse דָּחַ II. Zoals hierboven aangegeven heeft het Arabische *fahid* twee betekenissen: 'heup' en 'subgroep van een stam'. Albright gebruikt in zijn betoog de tweede betekenis. Als laatste noemt hij het Ugaritische *phd* en geeft hierbij de betekenis 'flock'.²⁰⁸ Dit blijkt echter geen terechte vertaling aangezien het Ugaritische *phd* 'a yearling lamb' betekent.²⁰⁹ Dit is gekoppeld aan het Akkadische *puhādu* wat 'lamb, young male sheep' betekent.²¹⁰ Het gaat hierbij dus om één schaap en geen kudde.

3.1.2.1 Job 40:17 oude vertalingen

דָּחַ II komt dus alleen in Job 40:17 voor, wat de vraag oproept hoe dit woord in de oudheid begrepen is. Daarvoor wordt wederom naar de oudere vertalingen gekeken. De Septuaginta laat het woord דָּחַ hier weg. Wel wordt יָדָא weergegeven met νεῦρον, 'sinew',²¹¹ wat aangeeft dat men dit als lichaamsdeel interpreteerde. De Pesjitta gebruikt het woord *puhdā*, 'thigh, buttocks; two veins of the neck; jugulars'.²¹² Opmerkelijk is dat dit woord in de Pesjitta alleen in Job 40:17 voorkomt. In de Targum wordt de dualis van het Aramese דָּחַ, דָּחַי, gebruikt. In een alternatieve Targumlezing bevat het Aramese woord שַׁעֲבַד, wat 'extremities, testicles, scrotum' betekent.²¹³ Mogelijk is dit woord gebruikt om de vertaling duidelijker te maken. דָּחַ wordt in Targum Onkelos en Pseudo-Jonathan ook gebruikt

¹⁹⁷ M. Sokoloff, *A Syriac Lexicon: A Translation from the Latin, Correction, Expansion, and Update of C. Brockelmann's Lexicon Syriacum*, (Winona Lake: Eisenbrauns; Piscataway: Gorgias, 2009) s.v. *puhdā*.

¹⁹⁸ Ges¹⁸; HALOT, s.v. דָּחַ II.

¹⁹⁹ Ges¹⁸, s.v. דָּחַ II.

²⁰⁰ G. del Olmo Lete, J. Sanmartín, *A Dictionary of the Ugaritic Language in the Alphabetic Tradition*, Revised 3e ed, vert. red. W.G.E. Watson (Leiden: Brill, 2015), s.v. *phd*.

²⁰¹ BDB, s.v. דָּחַ II.

²⁰² Albright. *From the Stone Age to Christianity*, 248.

²⁰³ Hoftijzer, Jongeling, *Dictionary of the North-West Semitic Inscriptions*, s.v. *phd₁*.

²⁰⁴ Hoftijzer, Jongeling, *Dictionary of the North-West Semitic Inscriptions*, s.v. *phz₂*.

²⁰⁵ Hoftijzer, Jongeling, *Dictionary of the North-West Semitic Inscriptions*, s.v. *phr₁*.

²⁰⁶ Del Olmo Lete, Sanmartín, *A Dictionary of the Ugaritic Language*, s.v. *phr* (l).

²⁰⁷ Biggs, *The Assyrian Dictionary*, s.v. *puhru*.

²⁰⁸ Albright. *From the Stone Age to Christianity*, 248.

²⁰⁹ Del Olmo Lete, Sanmartín, *A Dictionary of the Ugaritic Language*, s.v. *phd*.

²¹⁰ Biggs, *The Assyrian Dictionary*, s.v. *puhādu*.

²¹¹ Danker et al., *Greek-English Lexicon*, s.v. νεῦρον.

²¹² M. Sokoloff, *A Syriac Lexicon: A Translation from the Latin, Correction, Expansion, and Update of C. Brockelmann's Lexicon Syriacum*, (Winona Lake: Eisenbrauns; Piscataway: Gorgias, 2009) s.v. *puhdā*.

²¹³ Jastrow, *A Dictionary of the Targumim*, s.v. שַׁעֲבַד.

als vertaling bij תַּשְׁאָ 'testicle'²¹⁴ in Leviticus 21:20. De Vulgaat kiest in Job 40:17 voor *nervi testicularum* – 'de zenuwen van de teelballen. Dit komt mogelijk voort uit de Targum.²¹⁵

Hoewel niet alle oude vertalingen hetzelfde hebben, heeft geen vertaling iets uit het betekenisveld van 'vrees'. Allemaal interpreteren ze תַּשְׁאָ hier als lichaamsdeel. Daarnaast heeft תַּשְׁאָ hier de vocalisatie van een dualis wat er ook op wijst dat het gaat om een lichaamsdeel.²¹⁶ Dit bevestigt het feit dat תַּשְׁאָ twee verschillende wortels heeft.

3.1.3 תַּשְׁאָ III, V en VI

In *DCH* worden nog drie extra wortels van תַּשְׁאָ onderscheiden. Hierbij wordt geen etymologische verantwoording gegeven. תַּשְׁאָ III wordt als alternatief genoemd voor תַּשְׁאָ I en heeft de betekenis 'kinsman; cabal, pack'.²¹⁷ Dit alternatief wordt bij een beperkt aantal verzen voorgesteld.²¹⁸ Dit is een opvallende wortel die doorgaat in de lijn van Albright. Naast het feit dat Hillers zich verzet tegen de vertaling 'Kinsman' keert hij zich ook tegen hetzelfde woord als aanduiding voor een groep mensen en dieren. Dat is wel wat *DCH* hier doet. תַּשְׁאָ IV bestaat niet en תַּשְׁאָ V en VI zijn beide een alternatief voor תַּשְׁאָ II.²¹⁹ תַּשְׁאָ V heeft hierbij de betekenis 'penis'²²⁰ en תַּשְׁאָ VI de betekenis 'testicle'.²²¹ Beide hebben alleen Job 40:17 als mogelijke vindplaats. Waarschijnlijk komen deze alternatieven voort uit de Targum van Job 40:17, waarin תַּשְׁאָ verbonden wordt met de teelballen.

3.1.4 Conclusie

Etymologisch zijn er minimaal twee wortels תַּשְׁאָ te onderscheiden. תַּשְׁאָ I verwijst naar 'angst', 'vrees' en 'ontzag'. Het komt geregeld voor in de Hebreeuwse Bijbel en de Dode Zee-rollen, in beide heeft het consequent deze betekenis. Er zijn pogingen gedaan om het woord etymologisch te verbinden met het Akkadisch, maar dit blijft onzeker. Andere talen bieden geen overtuigend alternatief, zodat de betekenis uiteindelijk bepaald wordt door het Bijbels Hebreeuws zelf.

תַּשְׁאָ II betekent volgens velen 'heup' of 'dij'. Dit woord komt slechts één keer voor in de Hebreeuwse Bijbel, maar is wel duidelijk onderscheiden van תַּשְׁאָ I. Ook in de oude vertalingen is consequent onderscheid gemaakt tussen תַּשְׁאָ in Job 40:17 en de andere vormen van תַּשְׁאָ. Waar תַּשְׁאָ I niet te koppelen is aan andere talen, is תַּשְׁאָ II dat wel. Het is gekoppeld aan het Syrisch en Arabisch, en mogelijk ook aan andere Semitische talen. De etymologie die Albright toepast is wel creatief en doet niet altijd recht aan de talen. Bijvoorbeeld zijn beroep op het Ugaritisch blijkt onjuist te zijn. Op basis van de etymologie kan zijn voorstel daarom worden afgewezen. Hiermee wordt ook de תַּשְׁאָ III uit *DCH* afgewezen. Ook תַּשְׁאָ V en VI missen een sterke onderbouwing en worden daarom verder buiten beschouwing gelaten.

²¹⁴ HALOT, s.v. תַּשְׁאָ.

²¹⁵ J.H. Kroeze, *Het boek Job*, Commentaar op het Oude Testament (Kampen: Kok, 1961), 447.

²¹⁶ Kroeze, *Het boek Job*, 446.

²¹⁷ *DCH*, s.v. תַּשְׁאָ I-VI.

²¹⁸ Gen. 31:42; 31:53; Ps. 14:5; 53:6; 64:2; 91:5; Jes. 24:17; 24:18; Jer. 48:43; Job 15:21; 22:10; 39:16; 39:22; Hoogl. 3:8; Spr. 3:25.

²¹⁹ *DCH*, s.v. תַּשְׁאָ II.

²²⁰ *DCH*, s.v. תַּשְׁאָ V.

²²¹ *DCH*, s.v. תַּשְׁאָ VI.

3.2 Is פחד 'angst' of 'ontzag' in de Hebreeuwse Bijbel?

'Vrees' heeft in het Nederlands een dubbele betekenis. Het kan gaan om 'ontzag' en 'eerbied', maar het kan ook slaan op een 'angstig gevoel'.²²² 'Vrees' kan dus positief of negatief geduid worden. Dat roept de vraag op hoe קִיץ! פחד in Genesis 31 moet worden opgevat: als het gaat om פחד I, gaat het hier dan om 'angst' of om 'ontzag'?

3.2.1 Zelfstandig naamwoord פחד

Het Hebreeuwse zelfstandig naamwoord פחד komt 49 keer voor, verspreid over 48 verzen in de Hebreeuwse Bijbel. Vrijwel altijd heeft het woord een negatieve lading en gaat het om een vorm van angst. Daarbij zijn grofweg drie categorieën te onderscheiden.

Ten eerste wordt פחד vaak gebruikt om de angst te beschrijven die door God veroorzaakt wordt bij anderen, met name bij vijanden of omringende volken (Ex. 15:16; Deut. 2:25; 11:25; Jer. 48:43, 44; 49:5; Ps. 14:5; 53:6 [2x]; 105:38; 1 Kron. 14:17; 2 Kron. 14:13; 17:10; 20:29). Het is ook God die zorgt voor angst voor de Joden (Est. 8:17, 9:2) en angst voor Mordechai (Est. 9:3). In al deze teksten is פחד de angst die mensen voelen voor Gods daden, zijn volk of zijn nabijheid. Het is een bedreigende vrees, die kracht uitstraalt naar buiten toe.

Een tweede groep teksten gaat over de angst waarmee God zijn eigen volk waarschuwt of bedreigt. Hier fungeert פחד als uitdrukking van dreiging en oordeel (Deut. 28:67; 1 Sam. 11:7; Jes. 2:10, 19, 21; 24:17–18; Jer. 30:5). Ook hier is de toon onmiskenbaar negatief: de פחד die beschreven wordt is een angst die komt vanuit Gods heiligheid, maar vooral zijn toorn.

Ten derde is er een bredere groep teksten waarin פחד voorkomt als aanduiding van algemene angst. (Job 3:25; 4:14; 13:11; 15:21; 21:9; 22:10; 25:2; 31:23; 39:22; Ps. 64:2; Spr. 1:33; 3:25; Klaagl. 3:47). In deze teksten gaat het om situaties waarin angst het leven van de mens binnendringt. Soms heeft die angst een concrete oorzaak, soms is het een meer existentiële vrees. Daarnaast zijn er teksten waarin פחד gebruikt wordt voor angst voor de nacht (Ps. 91:5, Hoogl. 3:8), of andere negatief geladen termen als verbijstering (Ps. 31:12) en ellende (Spr. 1:26, 27). In Job 39:16 is de betekenis minder duidelijk, daar zou het kunnen gaan om 'onverschilligheid', maar dat blijft exegetisch onzeker.

Toch zijn er ook drie teksten waarin פחד géén uitgesproken negatieve betekenis heeft. In Psalm 119:120 wordt פחד gebruikt om diep ontzag voor God te omschrijven. In dit vers is het ook parallel aan ירא. In Psalm 36:2 wordt gezegd dat de goddeloze geen פחד voor God kent. Dat 'geen פחד' een aanklacht is, impliceert dat פחד hier positief bedoeld is: het ontbreken van ontzag voor God is een teken van goddeloosheid. In dit geval lijkt פחד dus te verwijzen naar iets als eerbied. Ook in 2 Kronieken 19:7 krijgt פחד een positieve invulling: daar wordt rechters opgedragen met פחד voor God te handelen, wat het best vertaald kan worden als 'ontzag'. Deze laatste twee verzen worden ook in THAT aangeduid als afgezwakte vorm van פחד die meer 'ontzag' is dan 'angst'.²²³ Het is dus niet correct dat פחד alleen een negatieve betekenis heeft zoals Soggin beweerd heeft.²²⁴

In dit verband is ook het verwante woord פחדה van belang. Het verwijst naar het ontzag voor God dat Israël had moeten tonen, maar is kwijtgeraakt. McKane betwijfelt de lezing פחדה, omdat het buiten Jeremia 2:19 nergens voorkomt. Daarom verdedigt hij dat hier eigenlijk פחדתי moet staan; een 2^e persoon vrouwelijk enkelvoud van het werkwoord פחד. Deze aanpassing van de MT wordt door de

²²² J.H. van Dale, T. den Boon, R. Hendrickx, N. van der Sijs. *Groot Woordenboek van de Nederlandse Taal*. 15e, herziene editie (Utrecht: Van Dale, 2015), s.v. 'vrees'.

²²³ H.P. Stähli, "פחד," *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament*, 2: 413.

²²⁴ Soggin, *Das Buch Genesis*, 391.

Pesjitta ondersteund.²²⁵ Volgens G. Fischer is dit in feite hetzelfde woord als תנף alleen met een vrouwelijke uitgang. Het gaat volgens hem dan ook om 'vrees' in de zin van 'ontzag'. De ontzagwekkende kracht van God laat mensen beven, maar wel met een helende werking.²²⁶ Fischer en McKane zijn het met elkaar eens dat het hier gaat om een positieve betekenis voor תנף .

3.2.1.1 Woordenboeken

GB verbindt alles met een vertaling rondom 'schrecken' behalve Psalm 36:2; 119:120. Hierin geeft hij de vertaling 'Gottesfurcht'. Dit zijn volgens hem dus twee verzen die positief geduid moeten worden. Praktisch dezelfde verdeling wordt gemaakt in Ges¹⁸. Ook hier worden alleen Psalm 36:2; 119:120 genoemd onder 'Gottesfurcht'. 2 Kron. 19:7 wordt geduid als 'schrecken, den Jahwe verursacht'.

KBL maakt onderscheid tussen '1. beben, Schrecken; 2. תנף , der von Gott ausgeht; 3. קִנְיָהּ תנף , ein Gottesname; 4. Grube'. Voor de תנף die bij God vandaan komt, worden verschillende verzen genoemd.²²⁷ Hierbij wordt verder niet uitgewerkt waar het gaat om 'angst' voor God en waar het gaat om 'ontzag'. Precies dezelfde verzen zijn in *HALOT* opgenomen bij '2. Fear instigated by God' en ook in *DCH* genoemd onder '2. fear of Y., awe, reverence'. Ook hier wordt niet gespecificeerd of het positief of negatief geduid moet worden, al geven de betekenissen 'awe' en 'reverence' al wel aan dat er een positieve connotatie mogelijk is.

3.2.1.2 Conclusie

Samenvattend kan gezegd worden dat תנף in de grote meerderheid van teksten een negatieve betekenis heeft en eenvoudigweg 'angst' aanduidt. Er zijn echter enkele uitzonderingen waarin het woord een positieve, religieuze lading krijgt in de zin van 'eerbied' of 'ontzag'. Dit geeft aan dat תנף in קִנְיָהּ תנף zowel positief als negatief geduid kan worden.

3.2.2 Werkwoord תנף

Het werkwoord תנף komt 25 keer voor, verspreid over 25 verzen. Het beeld dat hieruit naar voren komt, sluit nauw aan bij dat van het zelfstandig naamwoord: de betekenis is overwegend negatief en verwijst meestal naar 'angst'.

Net als bij het zelfstandig naamwoord wordt תנף gebruikt om de angst te beschrijven die door God veroorzaakt wordt bij anderen (Jes. 19:16–17; Jer. 33:9; Ps. 14:5; 53:6). Ook wordt het werkwoord gebruikt om de dreiging van God richting Israël zelf te verwoorden (Deut. 28:66–67; Jes. 33:14). In deze teksten is de toon waarschuwend of oordelend. Daarnaast komt תנף voor als aanduiding van angst voor andere mensen (Jes. 51:13; Ps. 27:1). In andere gevallen gaat het om meer algemene vormen van angst (Job 3:25; 4:14; Jer. 36:16, 24).

In een aantal teksten komt תנף voor in combinatie met een ontkenning. Hierin wordt juist benadrukt dat er geen reden tot angst is wanneer God nabij is (Jes. 12:2; Ps. 78:53; Spr. 3:24), of roept God zelf zijn volk op om niet bang te zijn (Jes. 44:8). תנף is hierbij duidelijk beangstigend, maar de ontkenning ervan zorgt ervoor dat deze teksten een geruststellende, bemoedigende lading krijgen.

Er zijn ook verzen die ruimte laten voor zowel een negatieve als een positieve interpretatie. Zo wordt תנף gebruikt als aanduiding van vrees voor God of voor zijn woorden (Job 23:15; Ps. 119:161). En in Micha 7:17 is het niet duidelijk om vreemde volken met 'angst' of 'eerbied' naderen tot God. In twee

²²⁵ W. McKane, *Jeremiah 1-25: A Critical and Exegetical Commentary*, International Critical Commentary (Edinburgh: T&T Clark, 1996), 39.

²²⁶ G. Fischer, *Jeremia 1-25*, Herders Theologischer Kommentar zum Alten Testament (Freiburg: Herder, 2005), 166.

²²⁷ 1 Sam. 11:7; 2 Kron. 14:13; 17:10; 19:7; 20:29, Job. 13:11; 31:23; Ps. 36:2; 119:120; Jes. 2:10, 19, 21

teksten is de positieve betekenis duidelijker aanwezig: פחד staat daar voor ‘ontzag voor God’ (Hos. 3:5; Spr. 28:14). Een bijzonder gebruik van het werkwoord vinden we in Jesaja 60:5.²²⁸ De context maakt duidelijk dat het hier gaat om een trilling van blijdschap, niet van angst.

3.2.2.1 Conclusie

Samenvattend laat ook het werkwoord פחד vooral een negatieve betekenis zien, met ‘angst’ als kern. Toch zijn er enkele uitzonderingen waarin het woord een positievere lading krijgt, in de zin van eerbied of innerlijke beweging. Daarmee sluit het werkwoord nauw aan bij het gebruik van het zelfstandig naamwoord.

3.2.3 Zelfstandig naamwoord יִרְאָה

יִרְאָה is een synoniem van פחד dat parallel aan פחד gebruikt wordt in Deuteronomium 2:25. Het betekent 1. *fear*; 2. *fear of God*.²²⁹ Net als פחד kan ook יִרְאָה zowel een positieve als negatieve connotatie hebben. Zo kan het gaan om verschillende soorten angsten: angst voor Israël (Deut.2:25); angst na Gods straf (Ez. 30:13); angst voor onheil (Jon. 1:10); angst voor vijanden (Ps. 55:6); iets angstwekkend (Jes. 7:25; Ez. 1:18). Maar in de meeste verzen betekent יִרְאָה ‘ontzag’ voor God.²³⁰ In Jona 1:16 wordt יִרְאָה gebruikt om het angstige ontzag uit te drukken dat de mensen in het schip hebben nadat ze Jona overboord hadden gegooit. Hierin gaan ‘angst’ en ‘ontzag’ samen.

3.2.4 Status constructus-verbindingen

Een status constructus-verbinding kan in het Hebreeuws verschillende betekenissen hebben. In dit kader zijn de genitivus subjectivus en objectivus van belang. Genitivus subjectivus betekent dat het tweede deel van de constructus-verbinding het subject is van het eerste deel. Bij een genitivus objectivus is het tweede deel het object van het eerste deel.

Alle vormen van פחד in de status absolutus²³¹ worden hier buiten beschouwing gelaten aangezien het alleen gaat om de status constructus. Er is altijd sprake van een genitivus objectivus wanneer het tweede deel een aanduiding is voor God. Dit is het geval bij פחד יהוה²³², פחד אלהים²³³ maar ook met verschillende suffixen²³⁴. Ook wordt פחד met een genitivus objectivus gebruikt om ‘vrees’ voor Israëlieten,²³⁵ vijanden,²³⁶ de nacht,²³⁷ het kwaad,²³⁸ de joden,²³⁹ Mordechai²⁴⁰ en David²⁴¹ te omschrijven. Alleen in Deuteronomium 28:67 is er sprake van een genitivus subjectivus. In dit vers

²²⁸ 'אז תראי ונהרת ופחד ורחב לבבך כי יהפך עליך המון ים חיל גוים יבאו לך: Je zult stralen van vreugde als je het ziet, je hart zal van blijdschap overslaan. De schatten van de zee zullen je toevallen, de rijkdom van vreemde volken valt je in de schoot.' NBV21.

²²⁹ HALOT, s.v. יִרְאָה.

²³⁰ Gen. 20:11; Ex. 20:20; 2 Sam. 23:3; Jes. 11:2,3; 29:13; 33:6; 63:17; Jer. 32:40; Ps. 2:11; 5:8; 19:10; 34:12; 111:10; Job 4:6; 15:4; 22:4; 28:28; Spr. 1:7,29; 2:5; 8:13; 9:10; 10:27; 14:26,27; 15:16,33; 16:6; 19:23; 22:4; 23:17; Neh. 5:9,15; 2 Kron. 19:9

²³¹ In de volgende teksten staat pahad in de status absolutus: Ex. 15:16; Jes. 24:17,18; Jer. 30:5; 48:43, 44; 49:5; Ps. 14:5; 31:12; 53:6 [2x]; Job 3:25; 4:14; 15:21; 21:9; 22:10; 25:2; 31:23; 39:16,22; Spr. 3:25; Hoogl. 3:8; Klaagl. 3:47

²³² Sam 11:7; Jes. 2:10, 19, 21; 2 Kron. 14:13; 17:10; 19:7.

²³³ Ps. 36:2; 2 Kron. 20:29.

²³⁴ Ps. 119:120; Job 13:11; Spr. 1:26,27.

²³⁵ Deut. 2:25; 11:25; Ps. 105:38; (suffix)

²³⁶ Ps. 64:2

²³⁷ Ps. 91:5

²³⁸ Spr. 1:33

²³⁹ Est. 8:17; 9:2

²⁴⁰ Est. 9:3.

²⁴¹ 1 Kron. 14:17. (suffix)

vrees het hart. Zoals hierboven aangegeven beweerde Hamilton dat פחד alleen gebruikt wordt om de bron van vrees aan te duiden.²⁴² Dit blijkt dus niet het geval. פחד in een constructus-verbinding is dus in overgrote meerderheid een genitivus objectivus, al is er ook één voorbeeld van een genitivus subjectivus.

Wanneer eenzelfde analyse op יראָה wordt toegepast ontstaat een vergelijkbaar beeld. Het gaat hierbij wederom alleen om יראָה in een constructus-verbinding.²⁴³ Ook hier is er altijd sprake van een genitivus objectivus wanneer het tweede deel een aanduiding is voor God. Dit is het geval bij יראָת יְהוָה²⁴⁴, יראָת אֱלֹהִים²⁴⁵ en יראָת אֲדֹנָי²⁴⁶. Verder beschrijft Jesaja 7:25 vrees voor dorens en distels. יראָה komt ook voor in combinatie met een suffix. In de meeste gevallen betekent dit vrees voor het suffix en dus een genitivus objectivus.²⁴⁷ Ook in deze gevallen gaat het over vrees voor God of zijn volk Israël. Er zijn echter drie gevallen waarin er sprake is van een genitivus subjectivus en het dus gaat om vrees door het suffix.²⁴⁸ In Jesaja 29:13 slaat het op de vrees door het volk en beide gevallen in Job slaan op vrees door Job. Het object van יראָה heeft in deze drie gevallen wel met God te maken. יראָה in een constructus-verbinding gaat dus praktisch altijd om vrees voor God. Alleen Jesaja 7:25 vormt hier een uitzondering. Verder komt de genitivus objectivus vaker voor maar ook de genitivus subjectivus is een optie.

3.2.4.1 Conclusie

In de meerderheid van de gevallen waarbij פחד of יראָה het eerste deel vormt van een constructus-verbinding is het een genitivus objectivus. Daarnaast is bij zowel פחד als bij יראָה iedere constructus-verbinding waarin het tweede deel slaat op God een genitivus objectivus. Het is dus nooit God die vreest, bang is of ontzag heeft, God wordt alleen gevreesd. Dit is ook relevant voor de interpretatie van פחד יצחק. Volgens Meyer was יצחק de godheid, daarmee plaatste hij de uitdrukking פחד יצחק ook op deze lijn.²⁴⁹

Wanneer het geïnterpreteerd wordt als een ongebruikelijke maar niet onmogelijke genitivus subjectivus, wordt het vertaald op een manier dat Isaak degene is die vreest. Wanneer het wordt geïnterpreteerd als meer gebruikelijk genitivus objectivus, wordt het vertaald op een manier waarop Isaak gevreesd wordt. Net wat lossier vertaald kan het dan ook slaan op een aspect of de God van Isaak. In al deze gevallen kan de 'vrees' zowel positief als negatief geduid worden.

3.3 Conclusie

Voor de interpretatie van פחד יצחק in Genesis 31 zijn zowel de etymologische als de literaire aspecten van פחד relevant. Etymologisch moet onderscheid gemaakt worden tussen פחד I 'vrees' en פחד II 'heup, dij'. Dit onderzoek richt zich op alle vindplaatsen van פחד buiten Genesis 31. Voor פחד I geldt dat de betekenis 'vrees' consistent voorkomt in het Bijbels Hebreeuws en in de Dode Zee-rollen. De etymologie is onzeker en de betekenis moet daarom primair vanuit het Hebreeuws zelf worden

²⁴² Hamilton, *The Book of Genesis*, 310.

²⁴³ Aangezien יראָה in Ps. 2:11; 55:6; Job 15:4; Ez. 1:18; 30:13; Jon. 1:10; 1:16 voorkomt in status absolutus vallen deze teksten buiten beschouwing.

²⁴⁴ Jes. 11:2; 11:3; 33:6; Ps. 19:10; 34:12; 111:10; Spr. 1:7,29; 2:5; 8:13; 9:10; 10:27; 14:26,27; 15:16,33; 16:6; 19:23; 22:4; 23:17; 2 Kron. 19:9

²⁴⁵ Gen 20:11; 2 Sam. 23:3; Neh. 5:9,15.

²⁴⁶ Job 28:28.

²⁴⁷ Ex 20:20; Deut. 2:25; Jes. 63:17; Jer. 32:40; Ps. 5:8.

²⁴⁸ Jes. 29:13; Job 4:6; 22:4.

²⁴⁹ Meyer, *Die Israeliten und ihre Nachbarstämme*, 255.

bepaald. פחד II komt slechts één keer voor (Job 40:17) en wordt ook in de oude vertalingen duidelijk als lichaamsdeel geïnterpreteerd.

Semantisch heeft פחד in de overgrote meerderheid van de gevallen een negatieve lading en betekent het eenvoudigweg ‘angst’. Toch zijn er ook teksten waarin het woord een religieuze, positieve betekenis krijgt, zoals ‘ontzag’ of ‘eerbied’ voor God. Hetzelfde geldt voor het werkwoord פחד en het verwante woord יראָה, dat in veel gevallen ‘ontzag voor God’ aanduidt, maar ook ‘schrik’ of ‘angst’ kan betekenen. Op basis van dit onderzoek kan פחד in יצחק פחד dus geïnterpreteerd worden als ‘angst’, ‘vrees’ en ‘ontzag’.

Grammaticaal is relevant dat constructus-verbindingen met פחד of יראָה vrijwel altijd genitivus objectivus zijn: het is dan Isaak die gevreesd wordt, of vrijer vertaald ‘de God van Isaak die gevreesd wordt’. Toch blijft ook de optie open dat het Isaak is die zelf vreest. De keuze tussen een negatieve of positieve connotatie blijft hierbij open. De interpretatie dat het gaat om ‘de God van Isaak die gevreesd wordt’, wordt ondersteund door het idee dat יצחק פחד een aanduiding is voor God. Puech stelt פחד יצחק op dezelfde lijn als אביר יעקב ‘de Machtige van Jakob’.²⁵⁰

פחד heeft dus twee duidelijk onderscheiden wortels met een eigen betekenis die allebei gebruikt kunnen worden voor het interpreteren van יצחק פחד. Wanneer יצחק פחד uitgelegd wordt vanuit פחד I zijn er dus verschillende manieren waarop deze aanduiding geïnterpreteerd kan worden. Een interpretatie waarvoor geen semantisch bewijs is, is de theorieën van Kopf en Müller. Een betekenis voor פחד die raakt aan ‘toevlucht’ en ‘beschutting’ is niet gevonden. Daarom worden de theorieën van Kopf en Müller, waarvoor geen semantisch bewijs bestaat, afgewezen. Hoewel deze interpretaties, zoals ook Westermann benadrukte, goed passen bij een bepaald godsbeeld, is dat onvoldoende grond om ze over te nemen.

²⁵⁰ Puech, “La Crainte D’Isaac,” 359.

4 Narratief onderzoek

In het vorige hoofdstuk is gebleken dat תנפ begrepen kan worden als ‘vrees’ en als ‘heup’. Daarom wordt in dit hoofdstuk deze beide interpretaties uitgewerkt in een narratief onderzoek.

4.1 Omgang God en Isaak

‘Vrees’ in relatie tot Isaak wordt zowel positief als negatief opgevat. Sommigen menen dat Isaak bang was voor God, terwijl anderen denken dat Isaak ontzag en respect had voor God. Daarom wordt in dit hoofdstuk onderzocht hoe de Bijbel spreekt over de omgang tussen God en Isaak. Was dit een relatie van ‘angst’, of van ‘ontzag’?

4.1.1 Isaak als bijfiguur

Genesis kan verdeeld worden in verschillende delen door gebruik te maken van de term ‘toledot’. Zo wordt Genesis het boek waarin verschillende geslachten voorbijkomen. Het begint met het verhaal over Adam en Eva die voortkwamen uit hemel en aarde (Gen. 2:4), dan gaat het verder met de afstammelingen van Adam (Gen. 5:1) en de afstammelingen van Noach (Gen. 6:9). Vervolgens gaat het in Genesis 11:27 over de afstammelingen van Terah en dan met name Abraham. Hierna volgt dan ook heel Abrahams levensverhaal van begin tot eind. Dit verhaal wordt gevolgd door het verhaal over de afstammelingen van Isaak en dan met name Jakob. Dit begint in Genesis 25:19 met de geboorte van Esau en Jakob. Hieruit blijkt ook dat Genesis dus niet zuiver chronologisch wordt verteld. De dood van Abraham wordt namelijk verteld voor de geboorte van Esau en Jakob, terwijl Abraham nog vijftien jaar geleefd heeft na de geboorte van Esau en Jakob. Opvallend hierin is dat Isaak geen eigen aanduiding krijgt, er is geen ‘toledot’ van Abraham waarin Isaak centraal staat. Dit bevestigt het beeld dat Isaak vooral een bijrol heeft in het verhaal van Abraham en een bijrol in het verhaal van Jakob.

4.1.2 Overzicht door Bijbelverhaal

In Genesis 21 wordt Isaak geboren, hij is de door God beloofde zoon aan Abraham en Sara. Ook wordt verteld dat Isaak wordt besneden, zoals God geboden had. Van jongs af aan droeg hij dus het teken van het verbond met God. Over verdere religieuze opvoeding wordt niet verteld. Het volgende moment dat Isaak in beeld komt is in Genesis 22 wanneer God aan Abraham de opdracht geeft Isaak te gaan offeren. God spreekt hier alleen tot Abraham. Over een verbinding tussen God en Isaak wordt hier nog niet gesproken. Na deze gebeurtenis wordt beschreven dat Sara sterft en Abraham het familiegraf koopt en wordt uitgebreid verteld over de knecht van Abraham die een vrouw voor Isaak moet zoeken wederom heeft Isaak hier geen actieve rol. In Genesis 25:21 wordt voor het eerst gesproken over contact tussen God en Isaak. Isaak is hier tussen de 40 en 60 en bidt vurig tot God omdat Rebekka en hij geen kinderen konden krijgen. Isaak bidt en God verhoort zijn gebed. Aangezien de zwangerschap moeizaam verloopt, gaat ook Rebekka bidden en God vertelt haar dat ze een tweeling krijgt en de oudste de jongste zal dienen. In Genesis 26 als Isaak en Rebekka vanwege een hongersnood in Gerar zijn verschijnt God aan hem en zegt:

‘Reis niet verder naar Egypte maar blijf hier wonen, in het land dat Ik je aanwijs. ³Vestig je als vreemdeling in dit land, Ik zal je terzijde staan en je zegenen: Ik zal dit hele gebied aan jou en je nakomelingen geven en zo de eed gestand doen die Ik je vader Abraham heb gezworen. ⁴Ik zal je zo veel nakomelingen geven als er sterren aan de hemel zijn en dit hele gebied aan hen geven, en dankzij jouw nakomelingen zullen alle volken op aarde zich gezegend noemen. ⁵Want

Abraham heeft naar Mij geluisterd en zich gehouden aan wat Ik hem opdroeg, aan mijn geboden, voorschriften en regels.’ (Gen. 26:2-5 NBV21).

Hierin geeft God een opdracht aan Isaak en herhaalt Hij de belofte die Hij ook aan Abraham gedaan heeft. De belofte die God geeft, doet hij vanwege wat Abraham gedaan heeft. Dit kan ook gekoppeld worden aan het idee van de verdiensten van voorouders. Zoals ook in de rabbijnse literatuur besproken werd. Isaak heeft hier dus een passieve rol. Na deze boodschap van God blijft Isaak in Gerar wonen en gehoorzaamt dus aan de opdracht van God. Na het avontuur in Gerar vertrekt Isaak naar Berseba en daar verschijnt God opnieuw aan hem. God openbaart zich hier als de God van zijn vader Abraham. Hierbij herhaalt God de belofte van nakomelingen. Hier zegt God ook dat Isaak niet bang hoeft te zijn. Hier kom ik later op terug. Na deze boodschap van God bouwt Isaak een altaar. Voor het eerst wordt er vermeld dat Isaak een altaar bouwt. Bij dit altaar roept hij de naam van de Heer aan. (Gen. 26:25) In Genesis 27:7 zegt Rebekka tegen Jakob dat Isaak Esau wil zegenen met God als getuige. De zegen die Jakob krijgt van Isaak daar wordt God ook in betrokken. (Gen. 27:28) De zegen die Esau krijgt heeft geen verwijzing naar God. De tweede zegen die Jakob krijgt wordt God wederom genoemd. Isaak noemt God nu de Ontzagwekkende en de God van Abraham (Gen 28:3-4)

4.1.2.1 Conclusie

Uit deze reconstructie van de omgang tussen God en Isaak blijkt dat er relatief weinig bekend is over hun relatie. Deze analyse is gebaseerd op een klein aantal verhalen. Daarnaast is er ook geen Bijbelgedeelte dat expliciet over deze relatie gesproken. Alles wat over hun band gezegd kan worden, is dus afgeleid uit de verhalen. Twee keer wordt beschreven dat Isaak actief God opzoekt. Dit doet hij een keer door te bidden en door een altaar te bouwen. Hij kent God als de God van zijn vader Abraham en als God de Ontzagwekkende. Zijn positie in het verhaal van Genesis tussen Abraham en Jakob in kan verklaren waarom er relatief weinig over zijn relatie met God geschreven staat.

4.1.3 ‘Angst’ van Isaak, negatieve vrees

Er zijn verschillende redenen om uit het verhaal van Genesis te concluderen dat Isaak angstig was, voor God of meer in algemene zin.

4.1.3.1 Genesis 22

Het verhaal dat in de literatuur meerdere keren genoemd wordt, is Genesis 22 waarin Isaak op het altaar gelegd wordt en bijna geofferd wordt. Ibn Ezra en Zohar Vayikra bespreken allebei een link tussen קִדְּוֹת וְדָם en de binding van Isaak.²⁵¹ Volgens de Zohar laat God zich hier van een angstaanjagende kant zien.²⁵² Ook in moderne werken van Speiser, Krieger, Jakob, Fretheim en Van den Berg wordt קִדְּוֹת וְדָם uitgelegd als de angst voor God die Isaak is opgelopen tijdens dit moment.²⁵³ Krieger, Jakob en Fretheim denken dat dit een traumatische ervaring is geweest die Isaak de rest van zijn leven is blijven achtervolgen.²⁵⁴ Dat het voor een kind traumatisch is als zijn vader hem wil vermoorden is duidelijk. Toch wordt hier niet expliciet over gesproken in het verhaal rond de binding. Maar ook wat er niet verteld wordt kan interessant zijn. Haddox wijst erop dat er niet meer wordt gesproken over contact tussen Isaak en Abraham vanaf het moment van de binding. Volgens haar gaan ze beide hun eigen weg

²⁵¹ Zlotowitz, Scherman, *Bereishis = Genesis*, 1369-1371; Carasik, *The Commentators’ Bible*, 287.

²⁵² *Zohar Vayikra* 44.305, vert. Sefaria Community Translation.

²⁵³ E.A. Speiser, *Genesis*. The Anchor Bible (Garden City: Doubleday & Company, 1964), 243; Van den Berg, “Over aartsvaders en over hun goden,” 95.

²⁵⁴ T.E. Fretheim, “God, Abraham, and the Abuse of Isaac,” *Word & World* 15.1 (1995): 57; Krieger, “Der Schrecken Isaaks,” 193-194; B. Jacob, *Genesis: The First Book of the Bible* (New York: Ktav, 1974), 214.

vanaf hier en zien ze elkaar niet meer.²⁵⁵ Dat Abraham en Isaak geen contact meer hadden na de binding, wordt door ... verklaard uit het feit dat Abraham zijn knecht stuurt om een vrouw voor Isaak te zoeken. De knecht is hier dan een tussenpersoon tussen Abraham en Isaak.

4.1.3.2 Genesis 26:6

In Genesis 26:7 wordt verteld dat Isaak niet durfde te vertellen dat Rebekka zijn vrouw is. Isaak is bang en liegt daarom. Isaak is hier bang voor de mensen van Gerar. Dit past in het beeld van Krieger dat Isaak een angstige man geworden was na Genesis 22. Aan de andere kant wordt van Abraham twee keer vermeld dat hij uit angst zijn vrouw opdraagt te zeggen dat ze zijn zus is.²⁵⁶ Hierin onderscheidt Isaak zich dus niet als angstiger dan zijn vader.

4.1.3.3 Genesis 26:24

In Genesis 26:24 zegt God tegen Isaak dat hij niet bang hoeft te zijn. Dit suggereert dat Isaak mogelijk wel angst ervoer, hoewel het verhaal zelf geen directe aanleiding voor deze bemoediging geeft. Isaak is echter naar Berseba gekomen, de plek waar ook Abraham had gewoond en waar Abraham na het binden van Isaak terugkeerde. In Genesis 22 wordt niet vermeld of Isaak destijds met Abraham mee terugkeerde naar Berseba.²⁵⁷ Dit kan de verklaring zijn waarom God tegen Isaak zegt dat hij niet bang hoeft te zijn.

4.1.3.4 Genesis 27:33

Een laatste moment dat Isaak angstig beschreven wordt, is in Genesis 27:33. Hij schrikt hier hevig omdat hij niet Esau heeft gezegend maar Jakob. Volgens de Studiebijbel kan deze schrik mogelijk verbonden worden met קִנְיָהּ דְּבָרָא. De Studiebijbel houdt hierbij open of Isaak schrikt van het bedrog van Jakob of van zijn eigen gedrag tegen Gods wil in.²⁵⁸

4.1.3.5 Conclusie

In het relatief korte verhaal over Isaak, zijn er meerdere passages aan te wijzen waar mogelijke angst van Isaak vandaan komt. Genesis 26:6 heeft niet met angst voor God te maken en kan daarom niet verklaren waarom God de angst van Isaak genoemd zou worden. Ook 26:24 kan geen verklaring zijn omdat God hier juist geruststelt. Genesis 22 en Genesis 27:33 kunnen wel allebei verklaren waarom Isaak bang was voor God. Voor het idee van Radak dat Isaak bang was zijn vader niet meer levend terug te zien is geen narratief bewijs.

4.1.4 'Ontzag' van Isaak, positieve vrees

Er zijn ook verhalen te noemen waarin juist een positieve vrees van Isaak geschetst wordt.

4.1.4.1 Genesis 22

Genesis 22 wordt door veel auteurs beschouwd als een angstig moment voor Isaak, maar volgens Redak gaat het hier juist om diep ontzag van Isaak. Isaak gaf zichzelf namelijk over om geofferd te worden.²⁵⁹ Dat het verhaal niet vertelt hoe Isaak reageert op deze beproeving maakt deze speculatie mogelijk. Misschien wel net zo speculatief als het idee dat Isaak hier getraumatiseerd raakt.

²⁵⁵ S.E. Haddox, "the Desolation of Abraham: Go from Your Kindred," *Conversations with the Biblical World* 40 (2020): 11.

²⁵⁶ Genesis 12:11-13; 20:2

²⁵⁷ A.C. Leder, "Bound to the Altar: The Isaac of Genesis 22:1-19," *Calvin Theological Journal* 51 (2016): 288.

²⁵⁸ Paul, M.J., G. Van den Brink, J.C. Bette. *Bijbelcommentaar: Genesis/Exodus*. Studiebijbel Oude Testament. (Veenendaal: Centrum voor Bijbelonderzoek, 2004), 331.

²⁵⁹ Zlotowitz, Scherman, *Bereishis = Genesis*, 1369-1371.

4.1.4.2 Genesis 25:21 en 26:25

In Genesis 25:21 wordt verteld dat Isaak tot God bidt. Dit is een teken van ontzag en eerbied van Isaak voor God. In Genesis 26:25 bouwt Isaak een altaar voor God en roept zijn naam aan. Ook hier blijkt dat Isaak ontzag heeft voor God. Deze twee momenten kunnen als voorbeeld dienen van iets wat Isaak misschien wel vaker deed, maar niet is opgeschreven. Daarnaast gebeurt dit nadat hij door zijn vader op het slachtblok is gelegd. Er kan dus geconcludeerd worden dat Isaak ook na de binding nog positieve vrees kende voor God.

4.2 Anderen die vrezen voor God

Wanneer יִצְחָק פָּחַד begrepen wordt als ‘degene van Isaak die vrees oproept’ is de vraag bij wie God vrees heeft opgeroepen in het verhaal van Isaak en Jakob.

4.2.1 Abimelech

In Genesis 26:28 zijn Abimelech, Achazzut en Pichol in gesprek met Isaak. Ze zien dat God Isaak terzijde staat. In deze stellingname kan iets van ontzag gelezen worden. Deze leiders uit Gerar erkennen dat de God van Isaak machtig is.

4.2.2 Laban

Wanneer יִצְחָק פָּחַד in commentaren verklaard wordt aan de hand van een verhaal, wordt het vaak gekoppeld aan de droom van Laban.²⁶⁰ De nacht voordat Laban en Jakob elkaar treffen, openbaart God aan Laban in een droom (Genesis 31:24). Dat God machtig is heeft Laban al gemerkt. Hij weet zich door God gezegend als de zaken goed gaan terwijl Jakob er is (Gen. 30:27). Laban neemt deze waarschuwing serieus (Gen. 31:29). Volgens Arnold en Hartley maakt Jakob hier handig gebruik van de situatie. Door het gebruik van יִצְחָק פָּחַד herinnert hij Laban aan de droom die hij gehad heeft.²⁶¹ Waltke wijst er verder op dat Laban de God van Isaak ook had leren kennen door de manier waarop Jakob gezegend werd. Laban wist dus dat het om een machtig God ging die hem in de droom waarschuwde.²⁶² Een geheel eigen invulling aan het verhaal wordt gegeven door Hizkuni. Volgens hem is het niet de God van Isaak die angst oproept bij Laban maar Isaak zelf. Hij koppelt de angst aan de rijkdom en macht van Isaak niet de God van Isaak.²⁶³

4.2.3 Conclusie

Het verband tussen de mannen uit Gerar en יִצְחָק פָּחַד is zwak omdat er niet expliciet ontzag getoond wordt. De droom van Laban bevindt zich in hetzelfde verhaal als waarin Jakob יִצְחָק פָּחַד gebruikt. Dit vormt een sterke link. Daarnaast is ook duidelijk dat Laban gewaarschuwd is en dus bang gemaakt. Dit roept wel de vraag op waarom פָּחַד hier verbonden wordt aan Isaak. Want Jakob had net zo goed פָּחַד

²⁶⁰ B.T. Arnold, *Genesis*, The New Cambridge Bible Commentary (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 276; B.K. Waltke, C.J. Fredricks, *Genesis: A Commentary* (Grand Rapids: Zondervan, 2001), 432; Hamilton, *The Book of Genesis*, 310; J.E. Hartley, *Genesis* (Grand Rapids: Baker Books, 2012), 276, 278; G.J. Wenham, *Genesis 16-50*, Word Biblical Commentary vol. 2 (Dallas: Word Books, 1994), 278; Carasik, *The Commentators' Bible*, 284.

Köckert, “Fear of Isaac,” 331; N.M. Sarna, *Genesis = בראשית: The Traditional Hebrew Text with the New JPS Translation*, The JPS Torah Commentary (Philadelphia: Jewish Publication Society, 1989), 220.

²⁶¹ Arnold, *Genesis*, 276; Hartley, *Genesis*, 276, 278.

²⁶² Waltke, Fredricks, *Genesis*, 432.

²⁶³ Carasik, *The Commentators' Bible*, 284.

van Abraham of de **דָּפָה** van mijn vader kunnen gebruiken. Deze vraag wordt met deze interpretatie niet beantwoord.

4.3 De heup in de aartsvaderverhalen

Zoals in hoofdstuk 1 uitgewerkt zijn er verschillende auteurs die **דָּפָה** op een andere manier verklaren dan met de betekenis ‘vrees’. Maar ook vanuit **דָּפָה** II zijn er verschillende vertaalopties geboden. Deze opties zijn gelinkt aan de betekenis ‘heup’. Wanneer in de aartsvaderverhalen wordt gesproken over de ‘heup’ wordt het woord **יָרֵךְ** gebruikt.²⁶⁴ In Genesis 24 en 47 wordt **יָרֵךְ** gekoppeld aan het zweren van een eed, in Genesis 32 krijgt het een centrale rol in het gevecht dat Jakob heeft met een onbekende man en in Genesis 46 wordt het gebruikt als aanduiding waar nageslacht vandaan komt. Deze drie contexten worden hieronder verder uitgewerkt in relatie tot **פָּחַד יִצְחָק**.

4.3.1 Eed zweren

In de aartsvaderverhalen wordt er twee keer een eed gezworen waarbij de eedaflegger de hand op de heup legt van degene die de eed laat zweren. In Genesis 24:2 laat Abraham zijn knecht zweren als hij een vrouw voor Isaak gaat zoeken en Genesis 47:29 laat Jakob zijn zoon Jozef zweren om hem bij zijn voorouders te begraven. Deze verzen worden door Lemaire, Koch en Malul aangehaald en verbonden met **פָּחַד יִצְחָק**.²⁶⁵ De verbinding tussen een aartsvader en de heup wordt als onderbouwing gegeven voor het idee dat eenzelfde verbinding in Genesis 31 gemaakt kan worden. Ook in Genesis 31 wordt er namelijk een eed gezworen door een aartsvader en **דָּפָה** kan de betekenis ‘heup’ hebben.²⁶⁶ Malul wijst er ook op dat het in Genesis 24 en 47 gaat om een oude aartsvader die zijn laatste wil duidelijk maakt. Daarom worden deze eden van groot belang geacht.²⁶⁷

In Genesis 24 en 47 wordt echter wel het woord **יָרֵךְ** gebruikt voor ‘heup’. En er zijn nog andere voorbeelden te noemen waarin een aartsvader betrokken is bij een eedsluiting. (1) Abimelech en Abraham zweren elkaar (Gen. 21:22-33), (2) God zweert aan Abraham (Gen. 22:16), (3) Jakob laat Esau zweren over een bord soep (Gen. 25:33), (4) God bevestigt aan Isaak wat hij aan Abraham gezworen heeft (Gen. 26:3), (5) ook Abimelech en Isaak zweren elkaar (Gen. 26:31), (6) Jozef bevestigt dat hij Jakob gezworen heeft hem niet in Egypte te begraven (Gen. 50:5-6) en (7) bij zijn eigen levenseinde laat hij zijn broers zweren om zijn lichaam mee te nemen uit Egypte (Gen. 50:24:25). Net als in Genesis 24, 31 en 47 wordt in al deze verzen het werkwoord **שָׁבַע** gebruikt, maar is er geen verwijzing naar de heup.

4.3.1.1 Conclusie

Het argument dat **דָּפָה** in Genesis 31 ‘heup’ betekent omdat er ook een eed gezworen wordt is niet overtuigend. Allereerst omdat er alleen in vers 53 een eed gezworen wordt en niet in vers 42. Daarnaast zijn er ook veel andere voorbeelden waarin een eed gezworen wordt zonder dat hierbij verwezen wordt naar de heup. Genesis 31 vormt hierin geen bijzondere of laatste wens van een aartsvader en kan dus vergeleken worden met de andere eden die gezworen worden.

²⁶⁴ **יָרֵךְ** komt voor in Genesis 24:2, 9; 32:26, 32, 33; 46:26 en 47:29. **יָרֵךְ** betekent ‘thigh’ HALOT, s.v. **יָרֵךְ**.

²⁶⁵ Koch. “pahad jishaq,” 114; Lemaire, “Les Benê Jacob,” 327; Malul, “More on pachad yitschâq,” 196.

²⁶⁶ Koch. “pahad jishaq,” 114; Lemaire, “Les Benê Jacob,” 327; Malul, “More on pachad yitschâq,” 196.

²⁶⁷ Malul, “More on pachad yitschâq,” 197.

4.3.2 Jakob wordt bij de heup aangeraakt

De heup speelt ook een centrale rol in het verhaal van Jakob bij de Jabbok. Hij worstelt hier met iemand die uiteindelijk zijn יָרֵךְ (heup) aanraakt waardoor het heupgewricht ontwricht raakt. Dit verhaal volgt op Genesis 31. Volgens Lemaire kan die verhaal uitleg geven bij יָרֵךְ וְהֵיפּוּ. In Genesis 32 gaat het namelijk naast de heup ook over de naam van God, de persoon met wie Jakob worstelt. Lemaire bespreekt de mogelijkheid dat in oudere versies wel een naam genoemd werd, en dat die gekoppeld was aan de heup. Lemaire ziet hierin een koppeling tussen de heup, וְהֵיפּוּ en Gods naam.²⁶⁸ Tekstkritisch is er enkel geen bewijs dat hier in oudere edities wel een naam gegeven werd.²⁶⁹

4.3.2.1 Conclusie

De heup speelt een belangrijke rol in het verhaal van Jakob bij de Jabbok. De heup wordt namelijk door een goddelijke persoon aangeraakt. Maar in het verhaal zit geen aanwijzing dat de heup ook een aanduiding voor God zou zijn en ook in de tekstkritiek zijn hier geen sporen van te vinden. Dit verhaal kan dus geen verklaring bieden voor de term יָרֵךְ וְהֵיפּוּ.

4.3.3 Nakomelingen

In Genesis 46:26 worden de nakomelingen van Jakob aangeduid als יִצְחָק וְיָרֵךְ, 'zij die komen uit zijn heupen'. Hiermee wordt de heup verbonden aan nakomelingen. Een terugkerend thema in de aartsvaderverhalen is de worsteling rondom vruchtbaarheid: Abraham en Sara, Isaak en Rebekka, Jakob en Rachel krijgen niet zomaar kinderen. Hun levens zijn getekend door wachten, proberen, verliezen en opnieuw hopen. De belofte van kinderen staat telkens op scherp. Bij de introductie van Sarai wordt meteen vermeld dat zij onvruchtbaar is (Gen. 11:30), terwijl Abram direct een groot nageslacht wordt beloofd (Gen. 12:2). Deze spanning tussen belofte en werkelijkheid keert terug bij de toezegging van land en nakomelingen (Gen. 12:7; 13:15–16; 15:2–5, 13, 18). Omdat Sarai geen kinderen baart, grijpen Abram en Sarai naar Hagar (Gen. 16), maar de hoop op een kind van Sarai zelf blijft bestaan en wordt herhaaldelijk bevestigd (Gen. 17:2, 5–6, 16; 18:9–15). Uiteindelijk wordt Isaak geboren (Gen. 21), een keerpunt, maar hij blijft enig kind en kwetsbaar, vooral bij het offer (Gen. 22). Na Sara's dood blijft hij alleen, en ook bij Isaak en Rebekka blijft vruchtbaarheid spannend: pas na twintig jaar wordt Rebekka zwanger na Isaaks gebed (Gen. 25:21), en haar onrustige zwangerschap krijgt goddelijke uitleg (Gen. 25:22). Esau en Jakob dragen opnieuw de spanning van toekomst en belofte in zich. Aan Isaak wordt land en nageslacht opnieuw beloofd (Gen. 26:2–5, 24) en hij zegt Jakob bij diens vertrek (Gen. 28:3), bevestigd door God in een droom (Gen. 28:13–14). Jakobs huwelijksleven laat vruchtbaarheidsspanning verder zien: Lea krijgt direct kinderen, Rachel blijft kinderloos en geeft haar slavin Bilha aan Jakob (Gen. 29:31; 30:1–8), tot Rachel uiteindelijk zwanger wordt (Gen. 30:22–23). Zo zet de lijn zich voort, telkens omgeven door spanning en strijd.

4.3.3.1 Voortplantingskracht

In meerdere verhalen wordt vruchtbaarheid niet alleen in kinderen, maar ook in bezit zichtbaar. Isaak oogst uitzonderlijk veel en zijn kuddes nemen toe, wat tot jaloezie leidt bij zijn omgeving (Gen. 26:12–14). De zegen die Isaak aan Jakob meegeeft bevat elementen van overvloed en groei (Gen. 27:28). Ook Jakobs bezit groeit gestaag, mede dankzij een slimme strategie rond de voortplanting van het vee (Gen. 30:37–43). Dit raakt aan de theorie van Koch dat וְהֵיפּוּ breder moet worden opgevat dan alleen menselijk nageslacht. Het gaat om de 'voortplantingskracht' die zorgt voor zowel nageslacht bij de mensen als de dieren.²⁷⁰

²⁶⁸ Lemaire, "Les Benê Jacob," 327.

²⁶⁹ Tal, בראשית = Genesis, 86.

²⁷⁰ Koch. "pahad jishaq," 113.

4.3.4 Conclusie

De betekenis ‘heup’ heeft geen sterke narratieve onderbouwing. Het feit dat er in Genesis 31:53 een eed gezworen wordt is niet genoeg bewijs om דִּן־עַל te interpreteren als ‘heup’ omdat er vaker een eed gezworen wordt zonder vermelding van de heup. Daarnaast biedt dit ook geen verklaring voor Genesis 31:42 waarin de eed geen rol speelt. Ook dat Jakob bij de heup wordt aangeraakt biedt geen narratieve verklaring. In dit verhaal is de heup geen aanduiding voor God. Het thema van nakomelingen krijgt veel aandacht in de aartsvaderverhalen. De heup als oorsprong van het nageslacht en de bron van het nieuwe leven kan als verklaring dienen. Er is in het verhaal van Isaak en Jakob aandacht voor hoeveel hun kuddes en gewassen uitbreiden. De ‘voortplantingskracht’ kan daarbij ook recht doen aan zowel Genesis 31:42 als 31:53.

4.4 Conclusie

In vergelijking met Abraham en Jakob zijn er relatief weinig verhalen over Isaak. Hij speelt met name een bijrol in de verhalen van de andere twee aartsvaders. Uit deze verhalen kan worden afgeleid dat Isaak zowel bang was voor God, als dat hij ontzag had voor God. De binding van Isaak biedt een goede verklaring voor zijn angst voor God. Toch verlamde deze angst hem niet, zoals blijkt uit het feit dat hij tot God bidt wanneer Rebekka en hij geen kinderen krijgen. Ook bouwt hij later een altaar en roept God aan. Isaak kende dus zowel ‘angst’ als ‘ontzag’ voor God en beide kunnen een verklaring zijn voor $\text{קָדַץ$ דִּן־עַל . Daarnaast kan ook de angst die de droom van Laban oproept een verklaring bieden, aangezien dat dit onderdeel is van dezelfde perikoop en dus onderdeel van hetzelfde verhaal.

De heup speelt op verschillende momenten in de aartsvaderverhalen een belangrijke rol. Twee eden worden gesloten met een hand op de heup en Jakob wordt aangeraakt bij de heup waardoor hij mank liep. Dit biedt echter geen verklaring voor de aanduiding $\text{קָדַץ$ דִּן־עַל . Wat een mogelijke verklaring kan bieden is de heup als symbool voor de ‘voortplantingskracht’. Hierbij moet wel een stap gezet worden van de fysieke heup naar een meer transcendente kracht. Deze stap wordt niet onderbouwd door het semantische onderzoek naar דִּן־עַל II. Het voorstel blijft hiermee hypothetisch.

Zowel de vreeswekkende droom van Laban als de ‘voorplantingskracht’ kunnen echter niet verklaren waarom de ‘vrees’ verbonden wordt aan Isaak. Isaak speelt hierbij namelijk geen rol. דִּן־עַל had dan ook verbonden kunnen worden met Abraham of ‘mijn vader’.

5 Conclusie

5.1 Conclusie

Dit onderzoek heeft de aanduiding קִנְיָה׃ דָּן onderzocht vanuit drie invalshoeken: receptiegeschiedenis, semantische analyse en narratieve analyse

Door de geschiedenis heen zijn er verschillende lijnen aan te wijzen. Een sterke lijn vanaf de vroegste vertalingen tot moderne commentaren is de interpretatie dat דָּן in Genesis moet worden opgevat in de betekenis van ‘vrees’. Tegelijk is er al vanaf de vroegste vertalingen sprake van een zeker ongemak met deze uitdrukking. Targum Neofiti en de Samaritaanse Targum vertalen hier niet met ‘vrees’ zoals andere oude versies, maar kiezen een aanduiding van God die beter bij hun godsbeeld past. Ook in rabbijns-joodse bronnen klinkt dit ongemak door. Rashi vindt het bijvoorbeeld vreemd dat Jakob hier niet eenvoudigweg spreekt over ‘de God van Isaak’, wat kennelijk een passender aanduiding zou zijn. Ook in moderne vertalingen zoals de GNT en NCV wordt דָּן simpelweg weergegeven met ‘God’ vermoedelijk omdat de oorspronkelijke uitdrukking te ingewikkeld of ongepast wordt geacht. Toch is ‘vrees’ geen vreemde betekenis, zoals ook Westermann suggereert. Morenz, Puech en Pfeiffer hebben laten zien dat ‘vrees’ voor goden of voor hooggeplaatste personen zoals farao’s of koningen een bekende notie is. דָּן interpreteren als ‘vrees’ voor God of Isaak past dus binnen de denkwereld van Genesis en het godsbeeld van die tijd. Deze betekenis kan daarom niet worden afgewezen op grond van inhoudelijke ongeschiktheid. Dit was wel een van de vooronderstellingen van de theorie van Kopf en de interpretatie van Müller, die tot een betekenis van ‘toevlucht’ of ‘beschutting’ komen. Deze theorieën missen echter semantische onderbouwing en worden daarom verworpen.

Daarnaast is er de lijn van דָּן II. Vanaf de vroegste vertalingen wordt er onderscheid gemaakt tussen דָּן I en דָּן II. Dit zijn twee verschillende woorden met een andere etymologie. De uitleg van דָּן קִנְיָה׃ op basis van דָּן II is een relatief recente ontwikkeling die begint bij Albright. In 1940 stelt hij voor om de uitdrukking te vertalen met ‘verwant van Isaak’. Deze lezing vindt bijval in de Jerusalem Bible en latere versies binnen deze vertaaltraditie. Toch is deze interpretatie ondergraven door Hillers en Puech. Mede dankzij de ontwikkeling van betere woordenboeken is duidelijk geworden dat דָּן niet vertaald kan worden met ‘verwant’. Dit geldt specifiek voor Albrights vertaling ‘verwant’, maar andere uitleggingen die vertrekken vanuit דָּן II blijven bestaan. Hierbij wordt vaak verwezen naar andere aartsvaderverhalen waarin de heup een rol speelt zoals de eedsformules in Genesis 24 en 47 en de worsteling van Jakob bij de Jabbok. Toch overtuigt dit niet. In die passages wordt namelijk consequent een ander Hebreeuws woord gebruikt. דָּן II komt slechts één keer voor en is dus geen gangbaar woord.

De betekenis die overblijft is ‘vrees’, maar daarmee is nog niet gezegd hoe deze ‘vrees’ moet worden verstaan. Het semantisch onderzoek liet zien dat דָּן in het Bijbels Hebreeuws meestal een negatieve lading heeft, zoals ‘angst’, maar ook positief kan worden geduid als ‘ontzag’. Daarbij komt dat de constructus-verbinding met eigennamen meestal wijst op een genitivus objectivus. Degene die genoemd wordt is dan het object van de vrees. Dat zou hier betekenen: Isaak is degene die gevreesd wordt of meer waarschijnlijk: de God van Isaak die vrees oproept bij anderen. Die laatste lezing past goed bij de context waarin Jakob zich tegenover Laban beroept op de macht van de God van zijn vader de God die Laban in een droom heeft gewaarschuwd.

Belangrijk is dat de uitdrukking קִנְיָה׃ דָּן niet uit het niets komt. In Genesis komen ook andere theofore titels voor zoals de Machtige van Jakob en de Rots van Israël in Genesis 49. De receptiegeschiedenis bevestigt deze lezing. Alt en Puech benadrukken het verband tussen קִנְיָה׃ דָּן en zulke titels. Daarmee wordt קִנְיָה׃ דָּן niet slechts gelezen als een beschrijving van een emotie, maar als een karakterisering

van de God aan wie Isaak verbonden is. Een God die gevreesd wordt omdat Hij optreedt als rechter en beschermer. Ook in de joodse mystiek wordt **פחד יצחק** opgevat als een aanduiding van God samen met de **חסידי** van Abraham en de **בְּרִיר** van Jakob. Zo is de aanduiding **פחד יצחק** een aanduiding voor God die iets laat zien van wie God is. Namelijk een God die gevreesd wordt.

Juist deze God, die zich laat kennen als vreeswekkend, is degene die Jakob beschermt tegen Labans plannen. Dat is een belangrijke theologische les: in een religieuze context waarin ‘liefde’ of ‘vertrouwen’ vaak centraal staan, laat deze uitdrukking zien dat ‘vrees’ ook een legitieme houding kan zijn tegenover het goddelijke. Een religieus respect dat voortkomt uit Gods onaantastbare macht.

5.2 Onbeantwoorde vragen

Hoewel dit onderzoek een verantwoorde duiding van **פחד יצחק** heeft nagestreefd, blijven er verschillende sporen die verdere verkenning verdienen.

Het semantisch onderzoek zou kunnen worden uitgebreid met meer aanverwante woorden. In Exodus 15:16 verschijnt bijvoorbeeld het woord **אִימָה** in parallelisme met **פחד**, wat suggereert dat het als synoniem functioneert. Ook andere teksten zoals Jesaja 24:17-18 en Jeremia 48:43-44, waar **פחת** en **פח** II worden gebruikt, laten verwantschap zien. In Jeremia 30:5 wordt **חֲרָדָה** gebruikt en in Job 4:14 komt **רָעָדָה** voorbij. Verder onderzoek kan uitwijzen hoe deze woorden zich verhouden tot **פחד**. Dit zou ook nieuw licht kunnen werpen op de betekenis van **פחד** in Genesis 31.

Ook binnen het veld van aanduidingen of titels voor God liggen nog onderzoeksvelden open. In dit onderzoek zijn aanduidingen zoals **אביר יעקב** ‘de Machtige van Jakob’ of **אבן ישראל** ‘de Rots van Israël’ geïnterpreteerd als verwijzingen naar God. Het zou onderzocht kunnen worden of deze aanduidingen ook gefundeerd zijn in het narratief van Genesis zoals **פחד יצחק**. Welke functie vervullen ze in de theologische opbouw van Genesis, en in hoeverre vormen zij parallellen of contrasten met **פחד יצחק**?

Wat betreft de receptiegeschiedenis is in dit onderzoek gekeken naar een selectie van vertalingen vanaf 1500. Een logische vervolgstap zou zijn om dit corpus uit te breiden met vertalingen in niet-westerse talen, om te onderzoeken of daar andere keuzes worden gemaakt bij de vertaling van **פחד יצחק**. Daarnaast zouden ook preken of andere meditatieve teksten kunnen worden geanalyseerd, om te zien hoe **פחד יצחק** daarin wordt begrepen, toegepast of juist genegeerd.

Tot slot is in dit onderzoek gebruikgemaakt van de databank van Sefaria. Een zoekopdracht op ‘fear of Isaac’ leverde 220 vindplaatsen op in 95 bronnen.²⁷¹ De Hebreeuwse zoekterm **פחד יצחק** gaf 2350 vindplaatsen in 2229 bronnen.²⁷² Deze bronnen zijn in dit onderzoek niet geanalyseerd, maar zouden een schat aan interpretaties kunnen opleveren. Hier ligt nog een rijk veld voor verder onderzoek naar de receptie en interpretatie van deze unieke uitdrukking binnen de Joodse traditie.

²⁷¹ Sefaria.org Results for “fear of Isaac” (02-08-2025)

²⁷² Sefaria.org Results for “פחד יצחק” (02-08-2025)

Bibliografie

- Abegg, M.G., J. Bowley, E. Cook, E. Tov, *The Dead Sea Scrolls Concordance*. Leiden: Brill, 2016.
- Albright, W.F. *From the Stone Age to Christianity: Monotheism and the Historical Process*. Baltimore: John Hopkins, 1940.
- Albright, W.F. *From the Stone Age to Christianity: Monotheism and the Historical Process*. 2e ed. New York: Doubleday Anchor Books, 1957.
- Alt, A., "Der Gott der Väter." *Kleine Schriften zur Geschichte des Volkes Israels*. 1-78. München: Beck, 1959.
- Alt, A., "The God of the Fathers." *Essays on Old Testament History and Religion*. vert. R.A. Wilson. 1-77. Oxford: Basil Blackwell, 1966.
- Arnold, B.T. *Genesis*. The New Cambridge Bible Commentary. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Berg, E. van den, "Over aartsvaders en over hun goden." *Genesis*. red. K. Spronk. Cahiers 27. 85-96. Bergambacht: 2VM, 2012.
- Bible Gateway. *Bible Gateway*. 2025. <https://www.biblegateway.com/>. (Geraadpleegd 01-08-2025).
- Biblia Católica Online. *Biblia Católica*. 2025. <https://www.bibliacatolica.com.br/>. (Geraadpleegd 01-08-2025).
- Biblia de Jerusalém. *Liturgia das Horas Online*. 1981. <https://liturgiadas horas.online/biblia/biblia-jerusalem/>. (Geraadpleegd 01-08-2025).
- Biggs, R.D. et al. *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, Volume 12, P. Chicago: The Oriental Institute, 2005.
- Bijbel, Dat Is de Gansche Heilige Schrift: Bevattende Al de Canonieke Boeken Des Ouden En Nieuwen Testaments*. vol. 1. Kampen: Kok, 1915.
- Botterweck, G.J., H. Ringgren, H. Fabry. red. *Theological Dictionary of the Old Testament*. vert. D.E. Green. Grand Rapids: Eerdmans, 2001.
- Briggs, C.A., F. Brown, S.R. Driver. *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament with an Appendix Containing the Biblical Aramaic*. Oxford: Clarendon Press, 1906.
- Buijs, L., M. Storm. *Tora: De onderwijzing van Mosje*. Amsterdam: Em. Querido's, 1994.
- Carasik, M., ed. *The Commentators' Bible: The Rubin JPS Miqra'ot Gedolot. Genesis*. Philadelphia: The Jewish Publication Society, 2018.
- "Chizkiah ben Manoach (Chizkuni)." *Sefaria*. <https://www.sefaria.org/topics/chizkuni1?tab=author-works-on-sefaria>. (Geraadpleegd 16-08-2025).
- Clines, D.J.A. *Dictionary of Classical Hebrew*. vol 6. Sheffield: Sheffield Phoenix Press, 2007.
- Dale, J.H. van, T. den Boon, R. Hendrickx, N. van der Sijs. *Groot Woordenboek van de Nederlandse Taal*. 15e, herziene editie. Utrecht: Van Dale, 2015.

- Danker, F.W., W. Bauer, W.F. Arndt, F.W. Gingrich. *Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*. 3e ed. Chicago: University of Chicago Press, 2000.
- Fischer, G. *Jeremia 1-25*. Herders Theologischer Kommentar zum Alten Testament. Freiburg: Herder, 2005.
- Flavius Josephus. *Judean Antiquities 1-4*. vert. L.H. Feldman, Leiden: Brill, 2004.
- Florentin, M., A. Tal, *The Samaritan Pentateuch: An English Translation with a Parallel Annotated Hebrew Text*. Cambridge: Open Book, 2024.
- Fretheim, T.E. "God, Abraham, and the Abuse of Isaac." *Word & World* 15.1 (1995): 49-57.
- Friedeman, C.T., J.D. Cuénod, J.M. Hale, J.F. Harris, S.R. Healey, L.M. Sanders, S.C. Wunrow, red. *A Scripture Index to Rabbinic Literature*. Peabody: Hendrickson Academic, 2021.
- Gates of Light*. vert. A. Markel, Y.S. Markel. 2023. *Sefaria*.
https://www.sefaria.org/Shah'arei_Orah?tab=contents. (Geraadpleegd 16-08-2025).
- Gesenius, W., F. Buhl. *Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*. 17e editie. Leipzig: Vogel, 1915.
- Gesenius, W., U. Rütterswörden, R.D. Meyer, H. Donner. *Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*. 18e editie vol 4. Berlin: Springer, 2007.
- Glare, P.G.W. *Oxford Latin Dictionary*. 2e ed. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Grossfeld, B. *Targum Onqelos to Genesis: Translated, with a Critical Introduction, Apparatus, and Notes*. The Aramaic Bible vol. 6. Edinburgh: T&T Clark, 1988.
- Haddox, S.E. "the Desolation of Abraham: Go from Your Kindred." *Conversations with the Biblical World* 40 (2020): 1-19.
- Hamilton, V.P. *The Book of Genesis: Chapters 18-50*. The New International Commentary on the Old Testament. Grand Rapids: Eerdmans, 1995.
- Hartley, J.E. *Genesis*. Grand Rapids: Baker Books, 2012.
- Hillers, D.R. "Paḥad yiṣḥāq." *Journal of Biblical Literature* 91.1 (1972): 90-92.
- Hoftijzer, J., K. Jongeling. *Dictionary of the North-West Semitic Inscriptions*, vol. 2. Leiden: Brill, 1995.
- Houtman, C. red. *Het Oude Testament in Zes Nederlandse Vertalingen Deel 1 Genesis – 1 Samuel 's-Gravenhage: Boekencentrum, 1979.*
- Ibn Ezra's commentary on the Pentateuch*. vert. H.N. Strickman, A.M. Silver. Menorah. 1988. *Sefaria*.
https://www.sefaria.org/Ibn_Ezra_on_Genesis.31.53?lang=bi. (Geraadpleegd 16-08- 2025).
- Jacob, B. *Genesis: The First Book of the Bible*. New York: Ktav, 1974.
- Jastrow, M. *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushlami, and the Midrashic Literature*. Londen: Luzac; New York, G.P. Putnam's Sons 1903.
- Jenni, E.S., C.S. Westermann. *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament*. vol. 2. München: Kaiser, 1976.

- Koch, K. "pahad jishaq - eine Gottesbezeichnung." *Werden und Wirken des Alten Testaments*. red. A. Rainer. 107-115. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1980.
- Köckert, M. "Fear of Isaac פחד יצחק." *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*. red. K. van der Toorn, B. Becking, P. W. van der Horst. Leiden: Brill, 1995.
- Köckert, M. "Fear of Isaac פחד יצחק." *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*. 2e editie. red. K. van der Toorn, B. Becking, P. W. van der Horst. Leiden: Brill; Grand Rapids: Eerdmans, 1999.
- Koehler, L., W. Baumgartner, J.J. Stamm. *Hebräisches und Aramäisches Lexikon zum Alten Testament*. 3e editie. Leiden: Brill, 1983.
- Koehler, L., W. Baumgartner, J.J. Stamm. *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, Study Edition vol. II. vert. red. M.E.J. Richardson. Leiden: Brill, 2001.
- Koehler, L., W. Baumgartner. *Lexicon in Veteris Testamenti Libros*. Leiden: Brill, 1953.
- Kopf, L. "Arabische Etymologien und Parallelen zum Bibelwörterbuch." *Vetus Testamentum* 9 (1959): 247-287.
- Koster, A., *Eerst, de Namen: Een Woord-Voor-Woord Vertaling Uit Het Hebreeuws van de Boeken Genesis En Exodus*. De Hebreeuwse Bijbel: Een Woord-Voor-Woord Vertaling in 14 Delen. Eindhoven: Aporos, 1998.
- Kraus, M. "2.4.8 Vulgate." 189-195 *Textual History of the Bible Pentateuch, Former and Latter Prophets* 1B, red. A. Lange, E. Tov. Leiden: Brill, 2017.
- Krieger, N. "Der Schrecken Isaaks." *Judaica* 17 (1961): 193-195.
- Kroeze, J.H., *Het boek Job*, Commentaar op het Oude Testament. Kampen: Kok, 1961.
- La Bible de Jérusalem*. Paris: Éditions du Cerf, 2003.
- Laenen, J.H. *Joodse Mystiek: Een inleiding*. Kampen: Kok; Tiel: Lannoo, 1998.
- Leder, A.C. "Bound to the Altar: The Isaac of Genesis 22:1-19," *Calvin Theological Journal* 51 (2016): 283-296.
- Lemaire, A. "A propos de pahad dans l'onomastique ouestsémitique." *Vetus Testamentum* 35.4 (1985): 500-501.
- Lemaire, A. "Les Benê Jacob: Essai d'interprétation historique d'une tradition patriarcale." *Revue biblique* 85 (1978): 321-337.
- Lund, J.A. "2.4.5 Peshitta." 173-180 *Textual History of the Bible: Pentateuch, Former and Latter Prophets* 1B, red. A. Lange, E. Tov. Leiden: Brill, 2017.
- Maher, M. *Targum Pseudo-Jonathan: Genesis: Translated, with Introduction and Notes*. The Aramaic Bible vol. 1B. Collegeville: The Liturgical Press, 1992.
- Malul, M. "More on pachad yitschâq (Genesis 31:42,53) and the oath by the thigh." *Vetus testamentum* 35.2 (1985): 192-200.
- McKane, W. *Jeremiah 1-25: A Critical and Exegetical Commentary*. International Critical Commentary. Edinburgh: T&T Clark, 1996.

- Meyer, E. *Die Israeliten und ihre Nachbarstämme: Alttestamentliche Untersuchungen*. Halle: Max Niemeyer, 1906.
- Midrash Rabbah Genesis*. vol. 2. vert. red. H. Freedman, red. M. Simon. London: Soncino, 1951.
- Midrash Tanhuma-Yelammedenu*. vert. S.A. Berman. 1996. *Sefaria*.
https://www.sefaria.org/Midrash_Tanchuma?tab=contents. (Geraadpleegd 16-08-2025).
- Morenz, S. "Der Schrecken Pharaos." *Liber Amicorum*. Numen Book 17. 113–125. Leiden: Brill, 1969.
- Müller, H.P. "Buchbesprechungen." *Zeitschrift für Assyriologie* 65 (1975): 301-312.
- Müller, H.P. "Buchbesprechungen." *Zeitschrift für Assyriologie* 66 (1976): 305-312.
- Nahmanides. *Commentary on the Torah: Genesis*. Vert. C.B. Chavel. New York: Shilo, 1971.
- Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap. *debijbel*. 2025. <https://www.debijbel.nl/>. (Geraadpleegd 01-08-2025).
- Olmo Lete, G. del, J. Sanmartín. *A Dictionary of the Ugaritic Language in the Alphabetic Tradition*. Revised 3e ed. vert. red. W.G.E. Watson. Leiden: Brill, 2015.
- Oussoren, P. *De Naardense Bijbel*. Skandalon, 2014. <https://www.naardensebijbel.nl>. (Geraadpleegd 01-08-2025).
- Paul, M.J., G. van den Brink, J.C. Bette. *Bijbelcommentaar: Genesis/ Exodus*. Studiebijbel Oude Testament. Veenendaal: Centrum voor Bijbelonderzoek, 2004.
- Pfeiffer, R.H. "The Fear of God." *Israel Exploration Journal* 5.1 (1955): 41-48.
- Puech, E. "'La Crainte D'Isaac' En Genèse XXI 42 Et 53." *Vetus Testamentum* 34.3 (1984): 356-361.
- "Radak on Genesis 31:42." *Mikraot Gedolot Hachut Hameshulash*. vert. E. Munk. Lambda, 2003. *Sefaria*. https://www.sefaria.org/Radak_on_Genesis.31.42.1?lang=bi. (Geraadpleegd 16-08-2025).
- Rösel, M. "2.4.1.1 Genesis." 131-135 *Textual History of the Bible: Pentateuch, Former and Latter Prophets* 1B, red. A. Lange, E. Tov. Leiden: Brill, 2017.
- Rosenbaum, M., A.M. Silberman, Rashi. *Pentateuch with Targum Onkelos, Haphtaroth and Rashi's Commentary*. Jerusalem: Silberman family, 1934.
- Rosenberg, A.J., *The Book of Genesis*. vol. 2. Chayei Sarah, Toledoth, Vayetze, Vayishlach. New York: Judaica Press, 1994.
- Sarna, N.M. *Genesis = בראשית: The Traditional Hebrew Text with the New JPS Translation*. The JPS Torah Commentary. Philadelphia: Jewish Publication Society, 1989.
- Selms, A. van. *Genesis*. Prediking van het Oude Testament. deel 2. Nijkerk: Callenbach, 1967.
- "Sha'arei: About this text." *Sefaria*. https://www.sefaria.org/Shai'arei_Orah?tab=contents. (Geraadpleegd 16-08-2025).
- Shinan, A. "2.4.3 Targumim." 152-167 *Textual History of the Bible: Pentateuch, Former and Latter Prophets* 1B, red. A. Lange, E. Tov. Leiden: Brill, 2017.
- Sicker, M. *An Introduction to Judaic thought and Rabbinic Literature*. Westport: Praeger, 2007.

- Silva, M. *Biblical Words and Their Meaning: An Introduction to Lexical Semantics*. Grand Rapids: Zondervan, 1983.
- Skinner, J. *Genesis. A Critical and Exegetical Commentary*. New York: Charles Scribner's Sons, 1910.
- Soden, W. von, B. Meissner. *Akkadisches Handwörterbuch: Unter Benutzung Des Lexikalischen Nachlasses von Bruno Meissner (1868-1947)*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1959.
- Soggin, J.A. *Das Buch Genesis: Kommentar*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1997.
- Sokoloff, M. *A Syriac Lexicon: A Translation from the Latin, Correction, Expansion, and Update of C. Brockelmann's Lexicon Syriacum*. Winona Lake: Eisenbrauns; Piscataway: Gorgias, 2009.
- Speiser, E.A. *Genesis. The Anchor Bible*. Garden City: Doubleday & Company, 1964.
- Stec, D.M. "10.3.3 Targum." 88-93 *Textual History of the Bible: Writings 1C*, red. A. Lange, E. Tov. Leiden: Brill, 2017.
- Stec, D.M., *The Targum of Psalms: Translated, with a Critical Introduction, Apparatus, and Notes*. The Aramaic Bible vol. 16. London: T&T Clark, 2004.
- Sterling, G.E., red. *Philo of Alexandria Commentary Series*. vol. 1-7. Leiden: Brill, 2001–2020.
- Tal, A. "2.4.4 Samaritan Targum." 167-172 *Textual History of the Bible: Pentateuch, Former and Latter Prophets 1B*, red. A. Lange, E. Tov. Leiden: Brill, 2017.
- Tal, A. *A Dictionary of Samaritan Aramaic*. Leiden: Brill, 2000.
- Tal, A., red. *בראשית = Genesis*. BHQ 1. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2015.
- The Bible Society of Slovenia. *biblija.net: the Bible on the Internet*. 2020.
<https://www.biblija.net/biblija.cgi?l=nl>. (Geraadpleegd 01-08-2025).
- The Jerusalem Bible*, red. A. Jones. Garden City: Doubleday, 1966.
- Tov, E. "2.1 Textual History of the Pentateuch." 3-21 *Textual History of the Bible: Pentateuch, Former and Latter Prophets 1B*, red. A. Lange, E. Tov. Leiden: Brill, 2017.
- Tov, E. *Textual Criticism of the Hebrew Bible*. Revised and expanded 4e ed. Minneapolis: Fortress Press, 2022.
- VanderKam, J.C. *Jubilees: A Commentary on the Book of Jubilees*. Hermeneia. red. S. White Crawford. Minneapolis: Fortress, 2018.
- VanGemeren, W. *New International Dictionary of Old Testament Theology & Exegesis*. Vol.3. Grand Rapids: Zondervan, 1997.
- Waltke, B.K., C.J. Fredricks. *Genesis: A Commentary*. Grand Rapids: Zondervan, 2001.
- Wehr, H., J.M. Cowan. *A Dictionary of Modern Written Arabic*, 4e ed. Wiesbaden: Harrassowitz, 1979.
- Wenham, G.J. *Genesis 16-50*. Word Biblical Commentary vol. 2. Dallas: Word Books, 1994.
- Westermann, C.S. *Genesis. Biblischer Kommentar Altes Testament*. vol. 2. Neukirchen-Vluyn: Neukirchener, 1982.
- Westermann, C.S., L.F. Stolk. *Genesis II: Een Praktische Bijbelverklaring*. Tekst & Toelichting. Kampen: Kok, 1986.

Zalcman, L. "Shield of Abraham, fear of Isaac, dread of Esau." *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 117.3 (2005): 405-410.

Ziegert, C. "Beyond Barr: Biblical Hebrew Semantics at its Crossroads." *European Journal of Theology* 30.1 (2021): 19-36.

Zlotowitz, M., N. Scherman. *Bereishis = Genesis: A New Translation with a Commentary Anthologized from Talmudic, Midrashic and Rabbinic Sources*. vol. 4, Vayeitzei, Vayishlach. New York: Mesorah, 1979.

Zohar. vert. H. Sperling, M. Simon. London: Soncino, 1933. *Sefaria*.
<https://www.sefaria.org/Zohar?tab=contents>. (Geraadpleegd 16-08-2025).

Zohar. vert. Sefaria Community Translation. *Sefaria*. <https://www.sefaria.org/Zohar?tab=contents>.
(Geraadpleegd 16-08-2025).

Bijlage

Bijlage 1: Tabel met vertalingen vanaf 1500

Vertaling	Afkorting	Taal	Jaar	Vers 42	Vers 53	Vrees?
Luther Bibel 1545	LB1545	DE	1545	die Furcht Isaaks	der Furcht seines Vaters Isaak	+
Dalmatinova Biblija	DAL	SLO	1584	inu Isaakou ftrah,	ftrahu fvojga Ozheta Isaaka	+
Geneva Bible	GNV	EN	1599	the fear of Isaac	the fear of his father Isaac	+
King James Version	KJV	EN	1611	the fear of Isaac	the fear of his father Isaac	+
Statenvertaling	SV	NL	1637	de vreesse Isaacs	de Vreesse sijnes vaders Isaacs	+
Young's Literal Translation	YLT	EN	1862	the fear of Isaac	the fear of his father Isaac	+
Russian Synodal Version	RUS	RU	1876	страх Исаака	страхом отца своего Исаака.	+
De Lutherse Vertaling overgezet door Adolf Visscher	VIS	NL	1896	de vreeze Isaäks	de vreeze zijns vaders Isaäks	+
American Standard Version	ASV	EN	1901	the Fear of Isaac	the Fear of his father Isaac	+
Louis Segond	SEG	FR	1910	celui que craint Isaac	celui que craignait Isaac	+
Leidse vertaling	LEI	NL	1924	de Gevreesde van Izaäk	de Gevreesde van zijn vader Izaäk	+
Petrus Canisiusvertaling	PCV	NL	1929	de Gevreesde van Isaäk	de Gevreesde van Isaäk	+
Vertaling van prof. Obbink	OBB	NL	1934	de Vreeze Izaäks	de Vreeze Izaäks	+
NBG-vertaling 1951	NBG51	NL	1951	de Vreze van Isaäk	de Vreze van zijn vader Isaäk	+
Biblia de Jerusalem	BJ(FR)	FR	1956	celui que craint Isaac	celui que craignait Isaac	+
Amplified Bible	AMP	EN	1965	[the Feared One] of Isaac	the Fear of his father Isaac	+
The Jersusalem Bible	JB	EN	1966	the Kinsman of Isaac	the Kinsman of his father Isaac	-

Spanish: Dios Habla Hoy DC Edición Estándar	DHH	ES	1966	Dios que adoraba mi padre Isaac	Dios que su padre Isaac adoraba	+
La Biblia de Jerusalén	BJ(ES)	ES	1967	el Padrino de Isaac	el Padrino de su padre Isaac	-
Hrvatska Biblija	HKS	KRO	1968	Strah Izakov	Strahom svoga oca Izaka	+
New American Standard Bible	NASB	EN	1971	the fear of Isaac	the fear of his father Isaac	+
Good News Translation	GNT	EN	1976	the God of Abraham and Isaac	God whom his father Isaac worshiped	+/-
Biblia de Jerusalém	BJ(PO)	PO	1981	o Parente de Isaac	Parente de Isaac, seu pai	-
Groot Nieuws Bijbel	GNB	NL	1983	de God voor wie Isaak een diep ontzag had	de God voor wie zijn vader Isaak een diep ontzag had	+
New Jerusalem Bible	NJB	EN	1985	the Kinsman of Isaac	the Kinsman of his father Isaac	-
New Century Version	NCV	EN	1987	God of Isaac	the God whom his father Isaac worshiped	+/-
Biblia Catalana Interconfessional	BCI	CAT	1993	l'Esglai d'Isaac	l'Esglai del seu pare Isaac	+
Elizen Arteko Biblia	EAB	BAS	1994	Isaaken Jainko izugarria	Isaaken Jainko izugarriatik	+
Buijs-Storm	BUI	NL	1994	de bangheid van Jitschaak	de bangheid van zijn vader Jitschaak.	+
Contemporary English Version	CEV	EN	1995	the fearsome God worshiped by ... my father Isaac	the fearsome God his father Isaac had worshiped	+
Biblia Reina Valera – revision de 1995	RVR95	ES	1995	Terror de Isaac	aquel a quien temía Isaac, su padre	+
Slovenski Standardni Prevot	SSP	SLO	1997	Izakov Strah	Strahu svojega očeta Izaka	+
Koster	KOS	NL	1998	De Angstwekkende van Isaak	De Angstwekkende van zijn vader Isaak	+
SHA-vertaling	SHA	NL	1999	de Schrik van Isaak	de Schrik van zijn vader Isaak	+
Biblia Corniliscu	RCB	RO	2002	teme Isaac	Acela de care se temea Isaac.	+
SSP – osnovna izdaja	SSP3	SLO	2003	Izakov Strah	Strahu svojega očeta Izaka	+
Bible de Jerusalem	BJ(FR)	FR	2003	Le Parent d'Isaac	Le Parent d'Isaac, son père	-

Nieuwe Bijbelvertaling	NBV	NL	2004	de God voor wie Isaak diep ontzag heeft	de God voor wie zijn vader Isaak diep ontzag had	+
Naardense Bijbel	NAA	NL	2004	de schrik van Isaak	de schrik van zijn vader, Isaak	+
Herziene Statenvertaling	HSV	NL	2010	de Gevreesde van Izak	de Gevreesde van zijn vader Izak	+
Українська Біблія	UTT	UK	2010	страх Ісаака	страхом свого батька Ісаака	+
Willibrordvertaling editie 2012	WV2012	NL	2012	de Gevreesde van Isaak	de Gevreesde van zijn vader Isaak	+
Beibel na Papiamentu Koriente 2012	PBDC13	PAP	2013	Dios ku su tata Isak tabatin mashá rèspèt di djE.	Dios ku mi tata Isak tabatin mashá rèspèt di djE	+
Bijbel in Gewone Taal	BGT	NL	2014	de God voor wie mijn vader Isaak zo veel eerbied heeft	De God voor wie Isaak zo veel eerbied heeft	+
New Catholic Bible	NCB	EN	2015	The Terror of Isaac	the Terror of his father Isaac	+
English Standard Version 2016	ESV	EN	2016	the Fear of Isaac	the Fear of his father Isaac	+
Parole de Vie 2017	PDV	FR	2017	le Dieu qui faisait trembler mon père Isaac	le Dieu qui a fait trembler son père Isaac	+
Cháskov prevod	CHR	SLO	2017	Strah Izakov	Strahu očeta svojega Izaka	+
Gute Nachricht Bibel	GNAB	DE	2018	der Gott, vor dem mein Vater Isaak zitterte	dem Gott seines Vaters Isaak	+
Nouvelle Français courant	NFC	FR	2019	le Dieu qui faisait trembler mon père Isaac	le Dieu qui faisait trembler son père Isaac	+
World English Bible	WEB	EN	2020	the fear of Isaac	the fear of his father, Isaac	+
NBV21	NBV21	NL	2021	de God voor wie Isaak diep ontzag heeft	de God voor wie zijn vader Isaak diep ontzag had	+
Ekumenska izdaaja	EKU	SLO	2021	ki se ga boji Izak	ki se ga boji njegov oče Izak.	+